

VAJS TIBOR

Venetianer Sándor – egy igaz református lelkész

„Amikor Jézus látta, hogy Nátánaél közeledik feléje, azt mondta róla:
Íme, egy igazi izráelita, akiben nincsen álnokság.”
(János 1,47)

VENETIANER SÁNDOR református teológus, lelkész, misszionárius, a századforduló egyik különös alakja volt. Életútját az teszi különössé, hogy hithű zsidó családból származott, bátyja a tudós rabbi és neves közíró Venetianer Lajosnak, aki megírta a magyar zsidóság történetét.

Megfigyelhető, hogy a 19. században, valamint a 20. század elején Isten több országban a kegyelmi kiválasztás alapján a zsidó maradék (Róm 11,5) létrehozása érdekében megszólított és elhívott zsidó származású egyéneket, hogy egy-
szülött Fiának, Jézus Krisztusnak mint Messiásnak a követői legyenek. Ezek a Názáreti Jézust és az Újszövetséget elfogadó zsidó származású emberek az evangélium elkötelezett hívei lettek. Néhányan közülük – azon túl, hogy hal-
lottak és tudtak egymásról – testvéri és munkatársi kapcsolatot is ápoltak egy-
mással. Valamennyien fontosnak tartották, hogy a megtalált Messiásról szólja-
nak izraelita honfitársaiknak is. A teljesség igénye nélkül felsorolok néhány
jelentősebb személyt azon zsidók közül, akik keresztyénné lettek: *Lichtenstein*
Izsák (1824–1908) kerületi rabbi Tápiószelén,¹ *Saphir Israel* pest-budai keres-
kedő, aki 1843-ban keresztelkedett meg feleségével, két fiával és három lányá-
val együtt. A népes ortodox családból származó, móri születésű *Schönberger*
András Károly (1841–1924), *Venetianer Sándor* (1853–1902) református lelki-
pásztor, *Jechiel Zvi Herschensohn-Lichtenstein*, romániai haszid zsidó, aki

¹ Lichtenstein tanúságtételére („Mein Zeugnis”) Venetianer Sándor rögtön nyílt levéllel („Zum Zeugnis”) reagált. Az utóbbi fordítását a Függelékben közöljük.

ugyancsak felismerte Jézusban a Messiást. *Leopold Cohn* (1862–1937) magyarországi származású rabbi, *Paul Phillip Levertoff* (1878–1954) szefárd zsidó, *Joseph ben David Rabinowitsch* (1837–1899) kisinyovi rabbi, ortodox (haszid) zsidó Besszarábiából, *David Baron* (1855–1926), stb.

Valamennyiük keresztyén hitre jutása különös és egyedi történet. Önmagukban azonban vajmi keveset tudtak volna tenni zsidó származású honfitársaik lelki megmentése érdekében, ha nem fognak össze, hogy együtt munkálkodjanak e cél érdekében. Az említett zsidó származású egyének élettörténete mögött a szuverén és kegyelmes Isten kiválasztását, elhívását és cselekvését kell látnunk, valamint Krisztus testének² működését, amelyben jelen vannak a zsidó és a nem zsidó keresztyének. Az Újszövetség szerint a választófal Krisztus halála által leomlott a keresztennyé lett zsidók és nem zsidók között (Ef 2,14), azonban a tapasztalat azt mutatja, hogy a nem zsidó fél elválasztó falat épít kettőjük közé, kirekesztve vagy szellemi, kulturális gyökereik megtagadására kényszerítve zsidó származású keresztyén hittestvéreit. A két említett fél közötti válaszfal leomlása nem jelenti a két fél összemosását, egybeolvadását, hanem azok egyenjogúságára vonatkozik (Gal 3,28). Az egyházban gyakran félreértik ezt a páli tanítást, és bizalmatlanok a konvertált, zsidó származású egyháztagok iránt.

A zsidó misszió szolgálatának érdekében *David Baron* és *Schönberger Károly András* nemzetközi missziói társaságot hozott létre 1921-ben Londonban *Hebrew Christian Testimony to Israel* néven (HCTI).³

A nyugat-európai keresztyén irodalom sokkal többet tud ezekről a zsidó keresztyén személyekről, mint amennyit a hazai tud róluk. A történelmi egyházaknak gyökeresen meg kell változtatniuk zsidó származású hittestvéreik iránti viszonyukat, hogy a Messiás Jézus testében, a gyülekezetben, egészséges viszony jöhessen létre zsidó és nem zsidó keresztyének között. E változás nélkül csak beteg, gyengélkedő kereszténységről/keresztyénségről beszélhetünk.

Ennek az írásnak nem rejtett célja, hogy emléket állítson ezeknek a kiváló zsidó keresztyén egyéneknek, elsősorban Venetianer Sándornak. Ahhoz, hogy ez az életút-ismertetés létrejöhessen, minél több forrásanyagra volt szükség. Amikor a Vajdaságból származó régi barátom, *Margit István*, megtudta, hogy

² Krisztus teste kifejezést az egyházra nézve használja az Újszövetség: Ef 4,12; Zsid 10,10.

³ Magyarul: Izraelnek szóló Zsidó-Keresztény Bizonyágtétel.

írni szándékozom Venetianer Sándor református lelkipásztorról, akkor igyekezett minél több forrásanyagot küldeni számomra. Kiváló érzékkel kutattott a Venetianer által írt, és a róla szóló publikációk között. Egymás után kaptam a jobbnál jobb cikkeket azok pontos bibliográfiai adataival együtt. István, aki jelenleg az Ébredés Alapítvány könyvkiadásának felelős vezetője, végigkísérte több mint egy éves munkámat. Amikor átolvasta a készülő kiadvány piszkosát, javaslatokat tett annak javítására, Venetianer egyházára gyakorolt hatásának bővebb kifejtésére. Segített a kötetben szereplő ismertebb egyházi személyek életkorára vonatkozó adatok kikeresésével. Közreműködése nélkül ebben a formában nem jöhetett volna létre ez az írás. Köszönetemet fejezem ki önzetlen segítségéért.

A másik személy, akinek köszönettel tartozom *Kövér András*, Venetianer Sándor hebraista dédunokája, aki rendelkezésemre bocsátotta azokat a kiadványokat, amelyekkel nem rendelkeztem. Segített pontosítani az életrajzi adatokat, megosztotta velem a családkutatás eredményeit. Kövér András lektorálta a *Stark (Vajs) Debóra* lányom által lefordított, Venetianer Sándor által németül írt nyílt levelet, amely a *Zum Zeugnis*s címet viseli, és a függelékben olvasható. András írta be a szövegbe a megfelelő héber szavakat, kifejezéseket, és szakszerűen rendezte a lábjegyzetek anyagát. Neki köszönhető e kiadvány bibliográfiájának és lábjegyzeteinek a tudományos dolgozat formai követelményeinek megfelelő formája is.

Itt mondok köszönetet *Debóra* lányomnak a fent említett német nyelvű szöveg fordításáért és az írás stilisztikai szempontból történő javításért. Köszönet illeti *dr. Koltai Kornéliát*, az ELTE BTK Ókortudományi Intézet Assziriológia és Hebraisztika Tanszékének adjunktusát, aki a dolgozat szerkezetére vonatkozóan tett javaslatot. Köszönettel tartozom *Skobrák Martina* német szakos tanárnak, aki fordításával érthetővé tette Venetianer Sándor német nyelvű prédikációját. Unokatestvérem, *dr. Vladimir Vajs* segített abban, hogy a pancsovai levéltárban előkeressék Venetianer házasságkötési anyakönyvi adatait. Köszönet érte.

Végül, de nem utolsó sorban hálás vagyok *Steinbach József* püspök úrnak, *Köntös László* egyházkerületi főjegyző úrnak, hogy kéziratom megjelentetését támogatták, *dr. Hudi József* főszerkesztőnek, hogy tanulmányomat gondosan elolvasta, jegyzeteimet az *Acta Papensia* hivatkozási gyakorlatához igazította.

Írásomat különösen ajánlom azon Délvidéken szolgáló református kollégistáimnak, akik helytálltak a nehéz időkben, és akik ma is állhatatos hűséggel végzik azt, ami reájuk bízott!

KUTATÁSTÖRTÉNET

Venetianer Sándorról nem tud sokat még a szakmai közvélemény sem, bár folytattak már kutatásokat rá vonatkozólag. Dr. Tóth Kálmán, a Budapesti Református Teológiai Akadémia Öszövetség tanszékének hajdani professzora foglalkozott elsőként Venetianer Sándor személyével és teológiai munkásságával. Őt Esze Tamás egyháztörténész, a Ráday Gyűjtemény akkori vezetője kérte fel erre a feladatra 1960-ban. Kutatását azonban abba kellett hagynia, mivel megszűnt az az egyháztörténeti folyóirat, amelyben írását megjelentetni szándékozott.⁴

A Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház (JRKE) 1989-es Évkönyvében Venetianer Sándorról szóló írás jelent meg *Póth Lajos* egykori szabadkai lelkész tollából.⁵ Ez a cikk keltette fel érdeklődésemet Venetianer Sándor pancsovai és újsóvi lelkész élettörténete iránt. Venetianer első református lelképásztora volt Pancsovának, amelynek közelében gyermek- és ifjúkoromat éltem, és középiskolai tanulmányaimat folytattam. Az írás végén a szerző felhívja a fiatal lelkészek figyelmét egy hosszabb életrajz megírásának szükségességére, mert Venetianer Sándor életútja, munkássága megérdemli az utókor figyelmét. Szentlászlói lelkészként már ekkor megszületett bennem az elhatározás, hogy egyszer majd bővebben írok ennek az áldott életű lelkésznek az életéről.

Vadász György, Venetianer Sándor unokája, idősebb korában, életének utolsó húsz évében kezdett el nagy intenzitással foglalkozni családjá történetével. Az édesanyja által ráhagyott levelek keltették fel érdeklődését, és indították el a családkutatás irányába. Főleg nagyapját, Venetianer Sándort kutatta. Adatokkal szolgált Póth Lajos református lelkésznek cikke megírásához. Személyesen is megkereste Póth Lajost, és Újsóván is járt. Az említett Évkönyv járult hozzá *Kövér András*, Venetianer Sándor dédunokája és *Vadász György* találkozásához. E rokoni találkozás gyümölcsöző együttműködéshez vezetett a

⁴ KÖVÉR 2012. 465. – Dr. Tóth Kálmán professzor a jegyzeteit 1990-ben átadta Kövér Andrásnak.

⁵ PÓTH 1989. Kiváltságnak tartom, hogy ismerhettem a karizmatikus egyéniségű Póth Lajos lelképásztort, akivel egy rövid ideig ugyanabban az egyházban, a JRKE-ben szolgálhattam.

családkutatás terén. Eltérő érdeklődési körüknek köszönhetően jól kiegészítettek egymást. Kövér András az, aki Vadász György mellett a legalaposabban foglalkozik családtörténettel, elsősorban Venetianer Sándor életrajzával és munkásságával. Hosszú kutatómunka után született meg *A Venetianer fivérek* c. nagy jelentőségű dolgozata, melyet az időközben elhunyt Vadász György emlékének ajánlott.⁶ Amikor András megtudta, hogy Venetianer Sándorról szándékozom dolgot írni, és annak írása folyamatban van, segítségemre sietett, és segédanyaggal, tanácsokkal látott el.

2001-ben jelent meg Csekő Ernő főlevéltárosnak a Tolnai Megyei Naplóban *Három testvér – három vallás papja* című cikke, amely méltóképpen emlékezett meg a Venetianer-testvérekről. Írása ráirányította a figyelmet a méltatlanul elfelejtett Venetianer-fivérekre.⁷

Azon talán nem lepődünk meg, hogy Zoványi Jenő egyháztörténeti lexikonában rövid ismertetést találunk Venetianer Sándorról, hiszen a református egyház nagy tudású lelképásztora volt.⁸ Az viszont szokatlan, hogy neve és a róla szóló legfontosabb tudnivalók olvashatók a Zsidó lexikonban is, melyben jó szónokként említik meg a neves főrabbi, Venetianer Lajos áttért testvérét.⁹

SZÁRMAZÁS, CSALÁDI HÁTTÉR

Honnan származik ez a ritka családnév, és mit tudunk a Venetianer család eredetéről?¹⁰ Valószínűleg Morvaországból kerültek Liptószentmiklóstra a Venetianerek, és valamennyien egy ághoz tartozhattak. Liptószentmiklóson élt Venetianer Sándor nagyapja *Venetianer Ábrahám*. Az ő nagyapja volt *Szender Venezia*, zsidó nevén *Alexander ben Jichák*, aki 1752-ben született. Ő a legkorábbi ő, akiről ismerete van a családnak. Ezek alapján a XVIII. század első

⁶ KÖVÉR 2012.

⁷ CSEKŐ 2001. Tévesen terjedt el a harmadik fivéről, Adolfról, hogy ő katolikus pap lett. Kövér András információi szerint Adolf nős, de gyermektelen kiskereskedőként élt Szabadkán.

⁸ ZOVÁNYI 1977. 683–684.

⁹ UJVÁRI 1929. 945. Venetianer Sándor neve mellett a zsidó lexikonban tévesen szerepel a *Velentszei* név. Ő nem használta ezt a névformát, nem változtatta meg nevét.

¹⁰ Vadász Györgytől, Kövér Andrástól és Tom Venetianertől tudhattunk meg a legtöbbet erről a családról. Tom Braziliában él, és jelentős kutatásokat végzett az egész Venetianer-családdal kapcsolatban. Ő Venetianer Sándor nagyapja (Ábrahám) egyik testvéreinek a leszármazottja.

felében már biztosan volt családi nevük, melyet minden bizonnyal az olaszországi Velencéről kapták.¹¹

Sándor apja, Venetianer Albert kezdetben Faddon volt rabbi, majd Kecskeméten *dáján*.¹² Édesanyját Stern Reginának hívták. Testvérei: Janka (Hanny), Adolf, Karolina (Lina), Flóra, Lajos és Katica.¹³

Venetianer Lajos neves főrabbi lett, a Venetianer család legnevesebb képviselője. Róla kicsit részletesebben szólok. A család már Kecskeméten élt, amikor Lajos megszületett 14 évvel Sándor bátyja születése után, 1867. május 19-én. Az alapképzést követően a kecskeméti piarista gimnáziumba járt, noha testvérbátyja, Sándor, keresztyén hitre történő áttérése óvatosságra készíthette volna a szülőket. A család fontosnak tartotta, hogy gyermekeik a világi tanulmányok és művelődés terén is ismeretekhez jussanak, ezért adták gyermekeiket más felekezetű, egyházi iskolába. Ne felejtjük el, hogy ez a *hászkalá*,¹⁴ a zsidó felvilágosodás kora. Lajos megmaradt ősei hitében, tudós rabbi és történetíró vált belőle. Rabbi édesapja és *Fischmann Simon*¹⁵ kecskeméti főrabbi mellett kezdte meg rabbinikus tanulmányait. 1881-ben iratkozott be a Rabbiképző Intézetbe, melynek 1891-ig volt hallgatója. Közben lehetőséget kapott arra, hogy egy évet Breslauban tanuljon a Rabbiképző Szemináriumban (Rabbiner-Seminar). 1890-ben bölcsészdoktori címet és magyar-német szakos tanári oklevelet szerzett a Pázmány Péter Tudományegyetemen.¹⁶ 1892-ben avatták rabbivá. Ezért oktatott német nyelvet csurgói rabbisága idején, 1893–1895 között. Csak zárójelben jegyezném meg: Csurgón a Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnáziumban egyházmegyénk lelkészkarának egyik kirándulásán magunk is hallhattuk, hogy iskolájukban a híres Csokonai Vitéz Mihályt követően a XIX. század

¹¹ Jelenleg Magyarországon dr. Venetianer Pál akadémikus (lásd a Függelékét) és családja viseli egyedül ezt a vezetéknévet.

¹² Bíró, aki a zsidó törvények szerint ítélkezik. A zsidó lexikon szerint (UJVÁRI 1929. 186.) a *dáján* (dajan) „a mai héber nyelvhasználatban rabbihelyettest jelent”.

¹³ Az adatok Kövér Andrástól származnak.

¹⁴ A *hászkalá* mint intellektuális mozgalom a XVIII. században kezdődött, elsősorban Moses Mendelssohn (1729–1826) zsidó filozófus munkássága nyomán, aki alapítója és vezetője volt e mozgalomnak, mely gyorsan elterjedt egész Európában.

¹⁵ Fischmann Simon Henrik (Miskovicz, Csehország, 1821 – Kecskemét, 1879. január 14.) főrabbi.

¹⁶ Dr. Varga Marianna, Venetianer Lajos unokájának kutatása alapján, aki nagyapja hagyatékának a gondozója. A zsidó lexikonban tévesen a kolozsvári egyetem szerepel. Vö. UJVÁRI 1929. 945.

végén egy rabbi is tanított. A Csurgói Ev. Reform. Főgimnázium 1892–95. tanévről kiadott *Értesítője* így ad hírt arról, hogy Venetianer Lajost kérték fel az állás betöltésére: „A tanári karunkban történt eme változások folytán a tanév kezdetén egy hónapig tartó helyettesítés következett be, mert bár a magyar-német tanszékre ismételten kihirdettük a pályázatot, alkalmas tanerőt nem kaptunk, sőt a vall. és közokt. miniszter úr sem küldhetett még helyettes tanárt sem tanerő hiányában. Ekkor kértük fel a IV.–VII. oszt. német óráinak ellátására Venetiáner Lajos dr. helybeli rabbi urat, ki minthogy szakja éppen a magyar-német, erre készséggel is vállalkozott, miért is nagy köszönettel tartozunk...”¹⁷

A csurgói rabbist 1895-ben Lugosra hívták a hitközségben megüresedett állás betöltésére, és ő eleget tett a meghívásnak. De nem sok időt töltött Lugoson, mert még ebben az évben megválasztották őt újpesti rabbinak. Újpest ekkor indult fejlődésnek. Zsidók és nem zsidók fedezték fel ennek a Duna partján fekvő helynek a gazdasági lehetőségeit. Gyárakat telepítettek, s az emberek özönlöttek Újpestre. A hitközség, amelynek új neológ zsinagógája odaérkezése előtt tíz évvel, 1886-ban készült el, szintén növekedésnek indult. A fiatal, tehetséges rabbi megtalálta helyét az új közegben, amely lehetőséget biztosított lelkes és tudományos munkája kibontakoztatására. Óraadóként tevékenykedett a Rabbiképző Intézetben, ahol zsidó történelmet, vallástant és bibliaismeretet tanított az alsó tagozatosoknak. A felső tagozaton pedig az izraelita hitfelekezet magyar jogviszonyait és a hitoktatás módszertanát oktatta. Az Országos Rabbi Egyesületnek alelnöke lett. Újpesten főrabbivá választották. Felvirágoztatta a hitközség életét. Megnyerő modora volt, sikerült kivívnia az ifjúság rokonszenvét. Négy osztályos elemi iskolát alapított, melyet később róla neveztek el. Az ezer férőhelyes újpesti zsinagóga gyakran zsúfolásig megtelt. Létrehozta a *Szünidei Gyermekelepet* és az *Izraelita Nőegylet Országos Szövetségét*, amelynek vezetője lánya, az orvos *Venetianer Piroska* lett.

Kohn Sámuel halála után Venetianer Lajos volt az, aki folytatta a magyar zsidóság történetírását. Venetianer a *numerus clausus* törvény megszületése után erős antiszemita légkörben fejezte be főművét, *A magyar zsidóság történetét*, amely halála évében, 1922-ben jelent meg. A könyv áttekinti a honfoglalástól az első világháború kitöréséig terjedő időszakot. Jelentős a *Zsidóság szervezete az európai államokban* című alkotása, amely az Izraelita Magyar

¹⁷ CSURGÓI ÉRTESÍTŐ 1893. 3–4.

Irodalmi Társulat által jutalmazott pályamű volt. További művei: A felebaráti szeretet, A zsidóság eszméi, A magyar zsidóság szervezetéről, A fokozatok könyve, A héber-magyar összehasonlító nyelvészet. Néhány könyve több nyelven is megjelent.

Rendszeresen publikált a következő folyóiratokban: Egyenlőség, Társadalmi Lapok, Jahrbuch des Litteraturvereins, Pesti Napló, Magyar-Zsidó Szemle, Orientalistische Litteraturzeitung, Ethnographia. A „Bloch's Festschrift”-ben is szerepelt írása. Síremléke a budapesti Kozma utcai zsidó temetőben található.

VENETIANER SÁNDOR GYERMEK- ÉS IFJÚKORA

Venetianer Sándor 1853. június 17-én született a Tolna megyei Faddon, ahol édesapja rabbi volt. A körülméltékedés alkalmával kapott zsidó neve bibliai név, Jesaja (Ézsaiás). Fadd a Holt-Duna partján, Szekszárdtól északra fekszik. A kataszteri telekkönyv nyilvántartás adatai alapján állítható, hogy 1855-ben már létezett Faddon zsidó imaház. A falunak viszonylag nagy létszámú zsidó lakossága volt már 1848 előtt és után is.¹⁸ Nem sok emléke maradhatott Sándornak a községről, hiszen csupán kilenc éves volt, amikor a család Faddról Kecskemétre került.¹⁹ Később Sándor Kecskeméten párhuzamosan járt a Talmud-iskolába és a keresztyén iskolába. Mint legidősebb fiút édesapja rabbinak szerette volna kitaníttatni.²⁰ Gyermekeiket a szülők a zsidó vallás és hagyományok szellemében nevelték. Az elemi iskolát követően Sándor a kecskeméti piarista gimnáziumba járt.²¹

Sándor még a talmud-tóra iskolába járás idején találkozott a Messiás kifejezéssel. Különös, hogy nem a zsidó iskolában, hanem keresztyén osztálytársaitól hallott először a Messiásról. Mivel francia nyelvet tanult, szerzett magának egy francia nyelvű teljes Bibliát, hogy nyelvismerete révén többet tudjon meg a Messiásról. Amikor Sándor naivan megmutatta talmud-tóra tanítójának a Bibliát, az elvette tőle a tiltott könyvet. Ez a negatív élmény nem keserítette el,

¹⁸ Az adatokat *Ruzsa Éva*, a Tolna Megyei Levéltár főlevéltárosa gyűjtötte, és juttatta el nekem elektronikus levél útján. Segítségét ezúton is köszönöm.

¹⁹ PÓTH 1989. 68.

²⁰ KÖVÉR 2012. 467. Az édesapának ezért különösen fájt Sándor kitérése.

²¹ Sándor az 1869/70-as tanévben még a piaristákhoz járt (az itteni bizonyítványát apja, Albert írta alá). Ezeket az adatokat a Kecskeméti Református Egyházköztség Levéltárának köszönöm.

sőt, arra ösztönözte, hogy szerezzen egy másik Bibliát, és azt olvassa.²² Emiatt apjával is súlyos konfliktusba került, ami azzal végződött, hogy az apja kitagadta őt.

MEGTÉRÉSE ÉS KERESZTYÉN VALLÁSRA TÖRTÉNT ÁTTÉRÉSE

Sándor gimnazista, amikor az evangélium által megszólította őt Isten. Isten eszköze ebben a megszólításban a szintén zsidó vallásban született, de keresztyénné lett Schönberger Károly András bizonyágtétele és a vele való személyes kapcsolat volt.²³ Schönberger Károlyról egyébként magyar nyelven alig találunk adatokat. Venetianeren kívül még egy Lichtenstein rabbiról írt életrajz is megemlíti.²⁴ Méltatlanul megfélemlítettünk ezekről a zsidó vallásból áttért keresztyén emberekről, akik szenvedések árán is vállalták a tanítványság útját. Megtéréséről így vall Venetianer Sándor önéletrajzában: „*Schönberger elolvasta velem a prófétákat az evangéliumokkal és az apostolokkal együtt. Új világban és új ég alatt éltem én akkor! Valóban új értelmet kapott akkor számomra az Ótestámentom is.*”²⁵

Venetianer Sándor 1873-ban fogadta el Jézus Krisztusban a zsidók és minden ember Messiását, tíz évvel korábban, mint Lichtenstein Izsák. Magyarországon ők ketten voltak azok, akik nagyon sokat tettek azért, hogy minél több zsidó eljusson Krisztus megismeréséhez, és hogy az evangélium ereje járja át az emberek életét és gondolkodását. Sándor felvállalta Jézus személyébe vetett hitét a családjában. E döntése alapján a zsidó vallás szerint ő *apostatává* vált, akit a bevett szokás alapján ki kellett tagadni a családból, és gyászolni kellett, mint egy elhunytat.²⁶ *Süvét* (süve: jiddisül gyászshét) akkor szoktak ülni, amikor valaki meghal a családban, vagy kitér a zsidó vallásból. Ilyenkor cipő nélkül kell

²² Paul Phillip Levertoffról (1878–1954), a szefárd származású, szintén keresztyén hitre tért kiváló hebraistáról tudjuk, hogy gyerekként találkozott „*A tizenkét éves Jézus a templomban*” címmel ellátott újszövetségi, héber nyelven írt történettel, amikor az utcán felvett egy eldobott papírt. Ennek a jézusi élettörredéknek az elolvasása indította el benne a vágyat, hogy megismerje Jézust, aki a zsidó rabbikkal okos beszélgetést folytatott a jeruzsálemi templomban. Hiába vették el tőle a talált iratot, később kereste és megtalálta az Újszövetséget.

²³ Venetianer Sándor elragadtatással ír róla latin nyelvű önéletrajzában. Vö. PÓTH 1989. 69.

²⁴ TÓTH 2013.

²⁵ PÓTH 1989. 69. – Itt jegyzem meg, hogy Kövér András dr. Kopeczky Ritával újra lefordította a latin nyelven írt rövid önéletrajzot (*Curriculum vitae*), melyet felhasznált dolgozatában.

²⁶ *apostata* (gör.) = hitehagyott; az apostáziáról és a kitérésről lásd: UJVÁRI 1929. 54–57.

a földön ülni, vagy a szokásosnál alacsonyabb helyen. A Venetianer lányok fekete ruhában jártak ebben az időszakban, gyászolván a vallásukat elhagyó testvérüket.²⁷

A Zsidó lexikonban a kitért személy iránti viszonyulásról a következőket olvassuk: „A hagyományos zsidó felfogás nem ismeri a zsidó közösségből való teljes kilépés fogalmát és az áttérés ténye nem szünteti meg a zsidósághoz való tartozást, mert ez nem függ az ember önkényes elhatározásától, hanem a születéstől, amely meghatározza a vallásközösségbe[n] való természetes elhelyezkedést”.²⁸

A szülői ház elhagyása éhezéssel és nélkülözéssel járt. Önmaga így vall erről az időszakról: „Ezután sok, Isten által küldött próbatételt álltam ki. (...) Akkoriban nyomorúságos nélkülözés, számtalan üldözés támadt rám.”²⁹ Előbb Pestre került, majd onnan a kedvezőtlen körülmények miatt Körösladányba ment egy zsidó elemi iskolába tanítani, de onnan menekülnie kellett, mivel tanítótársaihoz került egyik levele, amelyet Schönbergernek írt, akivel levél útján tartotta a kapcsolatot. Otthon, az atyai házban keresett menedéket. Apja örömmel fogadta őt vissza, azonban, amikor látta, hogy nem történt változás a hitéletét illetően, újra elküldte otthonról. Pénz híján nem tudott elutazni Kecskemétre. A gimnázium igazgatója szánta meg, akinek elpanaszolta szomorú helyzetét. Ő ajánlotta be egy keresztyén családba. Nyolc hónapig egy református családban húzta meg magát, ahol házitanítóként kereste meg kenyerét. Az 1870/71-es iskolaévben átiratkozott a Kecskeméti Református Líceumba, ahol elvégezte a bölcséleti tanfolyam 2. osztályát. A beiratkozási anyakönyvben a „szülők” rovatban annyi bejegyzés szerepel, hogy „József rabbi.”³⁰

1871-ben tette le az érettségi vizsgát. Ezután Pestre utazott, hogy újra találkozhasson Schönbergerrel. Ő azonban már nem tartózkodott Pesten, ezért Sándor továbbutazott Bécsbe, ahol az egyetemen először filozófiát és természettudományokat tanult.³¹ Ezek a tanulmányok saját bevallása szerint nem segítettek közelebb az igaz istenismerethez, ezért a Szentírás vált számára az egyetlen

²⁷ PÓTH 1989. 69.

²⁸ UJVÁRI 1929. 68.

²⁹ PÓTH 1989. 69.

³⁰ A Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtára és Levéltára adatközlése elektronikus levél útján. Adatközlő: Mohácsi Bernadett könyvtáros. Mivel az apa kitagadta fiát, helyette gyámja, József rabbi neve található a beiratkozási anyakönyvben. Az életkora rovatban a 20-as szám szerepel, ami téves adat, hiszen ő 1853-ban született, tehát ekkor 17–18 éves volt.

³¹ SZÖGI 2015. 141. Az 1871/72. tanévben tanult a Bécsi Egyetemen.

és valódi lelki táplálékká és vigasszá. 1873-ban Prágába utazott, ahol találkozott Schönbergerrel, akivel hosszas beszélgetést folytatott a hit égető kérdéseiről. Végül mély belső vívódást követően befogadta életébe Jézust mint Messiást, és megkeresztelkedett. Ez 1873. augusztus 10-én történt Prágában.

1. kép
Eduard Böhl (1836–1903)
bécsi teológiaprofesszor arcképe (Forrás: Internet)

TEOLÓGIAI TANULMÁNYAI –
FELKÉSZÜLÉS A LELKÉSZI SZOLGÁLATRA

Megkeresztelkedését követően visszatért Bécsbe, hogy beiratkozzon az egyetem Protestáns Teológiai Karára.³² *Eduard Böhl*, (1836–1903) az Ószövetség tanára, legkedvesebb professzora segítette őt abban, hogy a Szentírást helyesen értelmezze, és a hitben erősítse. Abban az időben kevés olyan teológiai tanár volt, aki a református hitvallások talaján állt. Böhl ezen kevesek közé tartozott. Szerette a magyar teológus hallgatókat, különösen *Erdős Józsefet*, aki a későbbiek során nemzetközileg is elismert teológiai professzor lett, és Venetianer Sándort. Mindketten famulusai voltak a neves professzornak, és később mindketten taníthattak volna a bécsi Protestáns Teológiai Akadémián, de egyikük sem fogadta el a felkérést. 1874-ben Venetianernek alkalma nyílt Bázélbe menni, ahol többek között keleti nyelveket tanult. Egy tanévet töltött ott, majd visszatért Bécsbe, hogy Böhl közelében lehessen, és tőle tanulhasson. Hálás maradt mindvégig azért, hogy e kiváló férfiú mellett tölthetett el még másfél évet.

Ezt követően Böhl professzor ajánlatára és támogatásával Debrecenbe utazott, ahol 1877-ban kitűnő eredménnyel letette az I. lelkészképesítő vizsgáját.³³ Nagyjából ebben az időszakban (1874–1978) volt a debreceni Kollégiumnak teológusa Erdős József, aki később ennek az ősi intézménynek rendes teológiai tanára lett. Venetianer és Erdős között szoros barátság szövődött. Mindketten Eduard Böhl teológiai irányzatának követői voltak, és többek között a *Szabad Egyház* c. lapban is publikáltak. Amikor Venetianer 1880-ban elkerült Pancsováról, és újsóvéi lelkész lett, Erdős József közvetlenül utána foglalta el helyét Pancsován 1881-ben. Majd amikor Venetianer 1884-ben trieszti lelkéshi szolgálatot vállalt, Erdős József foglalta el még ugyanabban az évben a helyét Újsóvéén.

³² SZÖGI 2015. 588. Venetianer, Alexander Carl Theodor életkor: 20 éves származási hely: Fadd (Fadd, Tolna m.) apja foglalkozása: Rabbinate assessor Ketskemet; belépés: 1873. 10.03.; kiépés: 1874.04.13.; fakultás: Protestantische Theologie.

³³ MÁRK 1902. 154.

EDUARD BÖHL ÉS HATÁSA

Böhl az Osztrák-Magyar Monarchia idején a bécsi egyetem Protestáns Teológiai Karának nemzetközileg elismert professzora volt, ahol harmincöt éven át oktatott. A református hitvallásos iratok, a *Heidelbergi Káté* és a *II. Helvét Hitvallás* tisztelője volt akkor, amikor a Budapesti Teológiai Akadémián hallani sem lehetett az ott tanulóknak ezekről a hitvallásokról. A Debreceni Református Kollégium Teológiai Akadémiájáról *Balogh Ferenc (1836–1913)* professzor diákjai közül többen Eduard Böhlhöz küldött tanulni. Venetianer mellett – aki fordított utat járt be – így lett pl. *Erdős József* és *Rácz Károly (1842–1925)* is a Böhl-féle irányzat híve. Balogh Ferenc vezetésével az ő tevékenységük révén jött létre Debrecenben az *újortodoxia*, amelyet később *egyházias kálvinizmusnak* is neveztek. Ennek az irányzatnak a bibliakritika ellensúlyozása volt a célja: az, hogy a Szentírásra és a református hitvallásos iratokra támaszkodjon a református tanítás és hitélet.³⁴

Böhl teológiai munkássága eléggé elszigeteltté vált, hiszen a teológiai fakultáson a liberális teológia képviselői abszolút többségbe kerültek. Ez volt a döntő oka annak, hogy Böhl nyugállományba vonulásakor (1900) Venetianer nem szerezhette volna meg a professzori kar támogatását, bár Böhl kedvenc tanítványát, Venetianert szemelte ki utódjául.³⁵ Ma a bécsi egyetemen, ahol harmincöt éven át tanított, kevesen tudják, hogy kicsoda ő.³⁶

ELSŐ SZOLGÁLATI HELYE: PANCSOVA (1878–1880)

Venetianer Sándor a teológia elvégzése után Túrkevéen, majd Nagyváradon töltötte káplánsága idejét. 1878. május 11-én a debreceni nagytemplomban Révész Bálint püspök 61 társával együtt szentelte fel, és még ebben a hónapban Pancsovára, ebbe a dél-bánsági városba került, mint a gyülekezet első lelkésze.³⁷ Póth Lajos a Pancsován létrehozott református gyülekezet

³⁴ CSOHÁNY 2012. 6.

³⁵ SCHWARZ 2009. 39..

³⁶ FORSTER 2009. 2.

³⁷ BAGI Andor: Lelkészszentelés Debrecenben. = PEIL 21 (1878) 20. sz. (május 19.) 631–632.

történetéhez egy meglepő anekdotát említ.³⁸ Eszerint a neves magyar írónak, Jókai Mórnak (1825–1904) köze van a pancsovai gyülekezet születéséhez. Amikor Jókai az 1870 években az Al-Dunán hajózott, hogy „Az aranyember” című regényébe beleszöjje Ada Kaleh³⁹ szigetének képét, Pancsován járva, megdöbbenve tapasztalta, hogy ebben a városban vannak ugyan reformátusok, de nincsen református egyház. Miután visszatért útjáról, fontosnak tartotta, hogy felhívja a református közvélemény figyelmét erre a hiányosságra.

A Dunamelléki Református Egyházkerület egy megfelelő embert keresett a gyülekezetplántálás feladatára. Révész Bálint (1816–1891) püspök első választása Márk Ferenczre (1848–1931) esett, aki nem vállalta ezt a megbízást, és maga helyett barátját, Venetianert ajánlotta.⁴⁰ Kirendelése 1878 májusában történt.⁴¹ Pancsovai szolgálata során ismerte meg feleségét, Barth Máriát, aki Franzfelden született.⁴²

A szerb többség mellett nagyszámú német lakosság élt Pancsován. Venetianer német nyelvtudása jól jött ebben a városban, hiszen a református gyülekezet részben német, részben magyar ajkúakból tevődött össze.⁴³ Venetianer pancsovai tartózkodása alatt jelent meg nagyváradi segédlelkései szolgálata idején írt műve: Az „Apologetikai adalékok az összehasonlító vallástudomány mezejéről”.

³⁸ PÓTH 1989. 68.

³⁹ Ada Kaleh vagy Ada Kalé szigete a Vaskapunál található, és hajdan törökök lakták. Amikor Orsovánál és Djerdapnál elkészült a vízi erőmű, és az erőműhöz szükséges gátakat építették 1972-ben, vízzel árasztották el a szigetet.

⁴⁰ MÁRK 1902. 167.

⁴¹ BAGI: i. m. 632.

⁴² A pancsovai történelmi levéltár segítségével sikerült hozzájutni a házasságkötési anyakönyvi adatokhoz. Franzfeld (szerbül Kačarevo, magyarul Ferenchalma) Pancsova közelében található.

⁴³ A pancsovai református gyülekezet anyakönyvét a városi archívumban őrzik. Az irattárban minden bizonnyal található olyan dokumentumok, amelyek segítenének még jobban megismerni Venetianer és az utána következő Erdős József, a későbbi teológiai professzor pancsovai tevékenységét.

ELSŐ SZOLGÁLATA ÚJSÓVÉN (1880–1884)

Kétéves pancsovai szolgálat után a Dél-Bánságból Bács-Bodrog vármegyébe, a Verbászhoz közeli *Újsóvéba* (németül *Neuschowe*, szerbül ma *Ravno Selo*) került lelkésznek. Itt már teljesen német ajkú volt a református gyülekezet. Sóvé eredetileg szerbek által lakott település, melynek neve *Sove*, *Soove*, *Soova* volt.

Amikor Venetianer Sándort 1880-ban megválasztották az újsóvéi gyülekezet negyedik lelkészének, a torony újrakepítésével és a templom külső tatarozásával kezdte gyülekezeti munkáját. A lelki munkát sem hanyagolta el. A már meglévő heti két hétköznapi istentiszteleten bevezette a bibliamagyarázatot.

Barátja, Erdős József, később a Debreceni Református Kollégium teológiai karának professzora az Újsóvéról írt megemlékezésében így említi meg Venetianer újsóvéi tevékenységét: „[Újsóvé,] hol hűséggel és áldásosan működött 1884. július 2-ig, midőn a trieszti ref. egyház meghívására, hazáját, nemzetét is – habár vérző szívvel – elhagyva, csak hogy szolgálhasson az anyaszentegyháznak: Triesztben lett prédikátorrá.”⁴⁴

MISSZIÓI SZOLGÁLATA TRIESTBEN ÉS ROHRBACHBAN (1884–1889)

1884-től 1889-ig, összesen öt évet volt távol szeretett gyülekezetétől, az újsóvéi reformátusoktól. 1884-től 1887-ig Triesztben szolgált, 1887-től pedig az oroszországi Rohrbachban lelkészkedett. Trieszti missziói szolgálata igénybe vette minden erejét. Trieszt a nemzetközi kereskedelem központja, kikötőváros, jelentős létszámú katonasággal, kereskedőkkel és diákokkal. A kórházak és az iskolák mind számos feladatot róttak Venetianerre, aki igyekezett megfelelni a kihívásoknak. Nem csoda, hogy csak nehezen találtak a trieszti reformátusok olyan lelkészt, aki hosszabb időn át kitartott a szolgálatban. Itt nagy szükség volt széles körű nyelvtudására. Dr. Márk Ferenc és Poór József (1845–1905) barátai említést tesznek különleges nyelvismeretéről. A leírtak alapján használta a német, a francia, az angol, az olasz, a holland nyelvet.⁴⁵ A klasszikus nyelvek

⁴⁴ ERDŐS 1885. 1006.

⁴⁵ MÁRK 1902. 168., POÓR 1902. 58. Vannak arra utaló jelek, hogy az oroszországi Rohrbachban valamilyen szinten oroszul is megtanult.

közül természetesen jól tudott latinul, görögül, héberül, de arámiul is (beleértve a klasszikus szírt is).⁴⁶

Triesztben öt nyelven (olasz, német, francia, holland és angol) tartotta az öt istentiszteletet minden vasárnap. Hétköznapi több órán át lelkigondozást végzett a gyülekezeti tagok körében. A trieszti olasz és német református gyülekezetben jelentkező feladatok ellátása mellett elvállalta a skót és az angol disszidentekkel, valamint a holland-francia reformátusokkal kapcsolatos lelkészi teendőket. Ezen kívül gondja volt az ott tanuló diákokra, apai gondoskodással felügyelt rájuk, szüleikkel levelezést folytatott. Nem csoda, hogy az ilyen méretű megfeszített munkavégzés a lelkész megfáradásához vezetett.⁴⁷ Az evangélium és a missziói munka iránti szeretet új irányba, a rohrbachi német gyülekezet felé vezette.

Rohrbach német telep volt, ahol a hívők buzgón tanulmányozták a Bibliát, mert nem múlt el nyomtalanul, hogy a német stundista mozgalomnak a XIX. század első felében Rohrbach volt a központja Oroszországban.⁴⁸

Rohrbachi szolgálata során Venetianer sokat utazott a falu környékén, ahol számos zsidó élt. Igyekezett velük kapcsolatba kerülni, azonban némelyek komolyan megfenyegették, amikor téríteni próbált köztük.⁴⁹ A besszarábiai Kisinyovba is többször elutazott, hogy meglátogassa Rabinowitschot, az ottani rabbit. Róla szóló írását Bécsben jelentette meg: *In Kischinew. Bei Rabinowitsch*.⁵⁰ A *Mishkan* c. angol nyelvű folyóirat megemlíti, hogy *Rabinowitsch* megkeresztelkedése után nem tartozott egyik egyházhoz sem.⁵¹ A cári hatóságtól nem kapott engedélyt arra, hogy a sákramentumokat kiszolgáltassa, ezért Venetianer Sándor keresztelte meg Rabinowitsch gyülekezetének néhány tagját. Egy idő után azonban a cári hatóság meggátolta a további kereszteléseket. A kisinyovi evangélikus egyház sem nézte jó szemmel Venetianer ezirányú tevékenységét. A honvág is közrejátszott abban, hogy Venetianer végül visszatért a

⁴⁶ Baseli tanulmányai során behatóbban foglalkozott a sémi nyelvekkel, az összehasonlító sémi nyelvészettel.

⁴⁷ POÖR 1902. 60.

⁴⁸ Stundizmus: német protestáns, pietista mozgalom, mely az egyházi hierarchiától akarta távol tartani híveit. Meghatározott órában (stunden: jelentése „órák”, innen származik a mozgalom elnevezése) gyűltek össze a brüderek, hogy tanulmányozzák a Bibliát.

⁴⁹ PÓTH 1989. 71.

⁵⁰ VENETIANER 1888.

⁵¹ „Rabinowitz was thus baptized into the universal church of Christ, without becoming a member of any one denomination, and without losing his Jewish identity.” Vö. KJAER-HANSEN 1991. 8–9.

Bácskába.⁵² Minden bizonnyal ezen különös szolgálati helyek és utazások miatt írja ifj. Póth József jegyzetében a következőket: „*A napló írója nyugtalan ember lehetett...*”⁵³

VENETIANER MÁSODIK ÚJSÓVÉI SZOLGÁLATA
(1889–1902)

1889-ben tért vissza Újsóvéra, ahol újra megválasztják lelkészüknek. Venetianer valójában itt, Újsóvéén érezte magát otthon, itt házasodott meg újra, miután megözvegyült. Újsóvé, illetve Magyarország iránti honvágya miatt nem fogadta el a felkérést, hogy *Eduard Böhl* nyugdíjba menetele után oktasson a bécsi egyetem Protestáns Teológiai Karán, ahol 1887-ben *licentiátusi* címmel tüntették ki. Ez a cím abban az időben közel állt a doktori címhez. Érdekes módon a későbbiek során rabbi öccsének is jeles állást kínáltak Bécsben (a bécsi rabbiszéket), de ő sem fogadta el a meghívást.

Venetianer két újsóvéi, fiatal lelkészövendéket küldött Bécsbe, hogy Böhl mellett, majd pedig később más külföldi egyetemeken tanuljanak. Az egyik *Póth József* (1865–1925) volt, a másik pedig *Keck Zsigmond* (1861–1944).⁵⁴ Mindketten nyitottá váltak Böhl neokálvinista irányzatára, és maradandó hatást gyakoroltak a délvidéki reformátusságra.

Alighogy visszatértek Újsóvéra, meghalt a felesége, Barth Mária, akit nagyon szeretett. Közeli ismerősei közül néhányan nősülésre bíztatták. Helyzetét sajátkezü feljegyzéseiből ismerjük, hiszen *naplót* vezetett ebben az időszakban. A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára őrzi kézzel írt, 28 oldalas naplóját. A napló két részből áll: az első az 1890. augusztus 28.–okt. 14., a második: 1898. febr. 1.–márc. 31. közötti feljegyzéseket tartalmazza. Bár a napló töredékes, így is nagy jelentőségű, hiszen nagyon sok értékes adatot közöl.

⁵² *Kövér András* részletesen ír a rohrbachi évekről. Vö. *KÖVÉR* 2012. 473–479.

⁵³ Ifj. Póth József (Venetianer Sándor barátjának, Póth Józsefnek a fia) 1988. február 20-án kelt bejegyzése Venetianer 1890-es naplójába.

⁵⁴ *Póth József* Póth Lajos szabadkai lekipásztor édesapja volt. *Keck Zsigmond*nak a bécsi Protestáns Teológiai Egyetemen történő tanulmányairól az ELTE levéltárának adatbázisában találunk adatokat: Keck, Sigmund, életkor: 19, származási hely: Cservenka (Cservenka, Bács m. Crvenka szerbül) vallása: reformierte, apa foglalkozása: Ref. Pharrer † Belépés: 1880. 10. 05. Kilépés: 1883. 07. 16., fakultás: Protestantische Theologie, <http://leveltar.elte.hu/databases.php?ekod=11&order=beev> [Letöltés: 2014. 08. 19.]

A napló kezdő soraiból következtetni lehet arra, hogy nem ez az első naplója. A következőket írja 1890. augusztus 28-án: „*Megint érzem szükségét naplót vezetni.*”⁵⁵

A napló segít abban, hogy közelebből is megismerjük Venetianer Sándort, az érzékeny lelkületű, rendkívül szerény, de nagyműveltségű, lelkiismeretes ember belső világát. Sokat olvasott, és sokakkal levelezett. A szülői házból történt kitagadását követően, amikor már eldőlt, hogy visszafordíthatatlanul a keresztyénség útjára lép, és a lelkeszi hivatást választja, nem szakadt meg kapcsolata családjával. Anyjával mindig bensőséges viszonyban maradt. Testvéreivel is rendszeresen váltottak leveleket, Lajossal sokszor szakmai kérdésekről. Még könyveket is küldtek egymásnak.

Sándor több alkalommal elismerően szólt Lajos írói tehetségéről: „*jól ír*” jegyzi meg naplójában. Első gyermeke születésekor megtört a jég, újra meglátogathatta szüleit Kecskeméten.⁵⁶ A naplóból is megtudhatjuk, hogy Sándor később atyjával is levelezett, sőt második házasságára készülve az apja gratulált neki. Idézet az 1890. október 10-én kelt naplóbejegyzéséből: „*Atyám is írt, miután Jolán [a menyasszony] leveléből meggyőződött, hogy választásom a legjobb reményekre jogosít, gratulál.*” Jolánnak a legnagyobb elismeréssel és szeretettel beszél édesanyjáról, aki mindvégig mellette állt.

Az 1890-es évben vezetett naplót elsősorban az új házastárs választásának kérdése határozza meg. Hartmann János⁵⁷ leánya kezének megkérése, a házasság időpontjának kihirdetése a templomban, készülődés a házasságkötésre, az új paplak megépülése a házasságkötés idejére – ezek azok a témák, amelyek végigvonulnak a naplóban. Itt olvashatunk a leánykérés meghitt pillanatairól. A korrajzhoz tartozik az is, ahogyan a leány szülei, különösen az édesanyja vigyázott arra, hogy megőrizze leányának tisztességét. A leánykérést követően ritkán lehettek egyedül, megjegyzésre érdemes eseményszámba ment az is, amikor először ültették őket egymás mellé. Amikor bementek Újvidékre, az

⁵⁵ VENETIANER 1890.

⁵⁶ „*Atyja, Venetianer Albert már 17 éves korában elűzte legidősebb fiát, Sándort otthonából. 11 évvel később (1881), amikor Venetianer Sándor első gyermeke megszületett, Albert meghívta házába „a tékozló fiút” családjával együtt. Egy későbbi levélből megtudhatjuk, hogy egy hétig vendégeskedtek a szülői házban. Ezután Venetianer Sándor az apjával is levelezett.*” Vö. KÖVÉR 2012. 482.

⁵⁷ Hartmann János újsóvéi tanító, majd jegyző. Fia, Hartmann János (1875–1943) neves irodalomtörténész, kritikus, aki az MTA levelező tagja volt. 1933-ban vette fel a Keményfy nevet, és ezen a néven vált ismertté, mint jeles Petőfi-kutató. Vö. Új magyar életrajzi lexikon. III. Főszerk.: Markó László. Bp., 2002. 854–855.

édesanya figyelmeztette lányát, nehogy együtt fényképezkedjenek. Ők mégis megtették. A fénykép fennmaradt a családban, amelyen a házasságra készülő pár egymáshoz hajtja fejét.⁵⁸ Ma talán megmosolyogjuk ezeket a viselkedési szabályokat, normákat, azonban ezeknek is megvolt a maga szépsége és értéke. Különösen azért, mert így kifejezésre jutott az egymás iránti tiszteletadás, megbecsülés és felelősségvállalás.

Naplója lelkeszi tevékenységére is fényt vet. Venetianer Sándor nagy hangsúlyt fektetett az igemagyarázatra. Vasárnaponként kétszer volt istentisztelet. Szeretett a lectio-continua szerint prédikálni. A betegek látogatását nem halogatta, igyekezett minden beteghez eljutni. Néhány temetésről is megemlékezett a naplóban, s a halál okát is megnevezte. Az Újsóvén átutazó szerb pátriárkát is ő köszöntötte magyar nyelven.⁵⁹ Naplójában leírta a köszöntés teljes szövegét. Csodálatos körmondatokban tudott fogalmazni. Említést tett Poór Józsefről, lelkész barátjáról, Keck Zsigmondról, a Verbászon tanuló Póth Józsefről, akikkel jó kapcsolatot ápolt. Ha találkoztak a lelkésztársak, együtt olvastak a Bibliából, imádkoztak, énekeltek. A naplóból kiderül, hogy a település vezető személyiségei intenzív baráti kapcsolatban álltak egymással. A vendégeskedés szinte mindennapi esemény volt.

CSALÁDJA, GYERMEKEI

Venetianer Sándor első feleségét, Barth Máriát, akit pancsovai lelkészi szolgálata idején vett feleségül 1879-ben, tíz évi házasság után vesztette el. Róla, akit nagyon tisztelt és szeretett, azt írja naplójában, hogy „*rokon lelkek voltunk*.”⁶⁰ Felesége még elkísérhette a távoli Rohrbachba, ahol Venetianer miszsiói munkát végzett. Első házasságából három fiú született (Samu, Frigyes,⁶¹ Sándor⁶²). Második feleségével, Hartmann Jolánnal⁶³ 4 évig élhettek közösen

⁵⁸ Kövér András prezentációs anyagában szerepel ez a fénykép.

⁵⁹ Venetianer naplója, 1890. szeptember 20. – Ezen a napon kérte meg Jolán kezét a szülőktől.

⁶⁰ „*Rokon lelkek voltunk sok tekintetben, nem mindenben. Ő igazságosabb, erényesebb, nemesebb, jellemesebb volt mint én, ő volt az én támaszom, gyakran mintaképem ezekben.*” Venetianer naplója, 1890. szeptember 29. 18., házasságkötésének 11-ik évfordulóján.

⁶¹ A naplóban Frici néven említi.

⁶² Szasának becézik, mivel rohribachi lelkészkedése idején született.

⁶³ 1890. október 15-én kötöttek házasságot Újsóvén. „*Ebéd után K. hozta szóba, hogy mikor lesz az esküvő, mert ő a tanú részemről. A sok megbeszélésnek az lett a vége, hogy e hó 15-e, jövő hét szerdája lett kiválasztva. Én közöltem Jolánnal.*” Venetianer naplója, 1890. október 7.

boldog házasságban. Ebből a házasságából szintén három gyerek született, két lány és egy fiú (Katalin, Károly, Jolán).

A harmadik házasságában, melyet Hartmann Irmával, a sógornőjével kötött, egy fiú (János) született.⁶⁴ Harmadik házassága idejéből származik a napló nyolc év kihagyással történő folytatása, 1898-tól. Kétszer maradt özvegyen. A sok gyerek neveléséhez és a lelkészi munka végzéséhez házastársra volt szüksége. Halála után kisebb gyermekeit két gyermektelen testvére nevelte fel. Valami oknál fogva Irma nem tudta megfelelően nevelni az árvákat, ezért volt szükség arra, hogy Sándor testvéreihez kerüljenek a kisebb gyermekek. A testvérek viszont, noha a zsidó vallás gyakorlói voltak, testvérük iránti tiszteletből nem akarták visszatéríteni a gyermekeket a zsidó vallásra. Ez a magatartásuk kiváló emberi toleranciára és intelligenciára vall.

Fiai, Sándor és Károly egyaránt református lelkészek lettek. Sajnos mindketten fiatalon elhunytak, mindössze huszonnyolc évet éltek. Az öt fiú *Vinczére* magyarosította vezetéknévét. *Vincze Sándor* Rohrbachban született 1887-ben és 1915. szeptember 12-én, Kassán halt meg. Debrecenben szerezte meg lelkészi diplomáját, 1914-től Velimirováczon volt helyettes lelkész. Rövid ideig tábori lelkészként szolgált Kassán a hadi kórházban, ahol megbetegedett és hamarosan elhunyt.

Öccse, *Vincze Károly* 1892-ben Újsóvén született és 1920. február 2-án halt meg Bácsfeketehegyen.⁶⁵ Iskoláit helyben és Újvidéken végezte. Lelkészi oklevelét a Sárospataki Református Teológián kapta meg. Újbánovczen lett helyettes lelkész, majd katonai szolgálatra kapott behívót. A háború alatt 1919-ben Feketehegyre, a német ajkú református gyülekezetbe kapott kinevezést. Rövid ideig tábori lelkészként szolgált, ám a frontról betegen tért vissza, s hamarosan el is hunyt. Édesapjuk nem érte meg két lelkész fia korai halálát, sem pedig az első világháború szörnyűségeit.

Poór József, a cservenkai lelkészbarát rendkívül gyengéd apának nevezte Venetianert, akinek gondja volt arra, hogy gyermekeit kicsi koruktól kezdve hitben nevelje. Otthonukban naponta tartott családi áhítatot.⁶⁶

⁶⁴ A gyermekek nevét Kövér András szóbeli közlése alapján ismerem.

⁶⁵ Bácsfeketehegyi református halotti anyakönyvi kivonat alapján. Az adatokat *Margit István* küldte el.

⁶⁶ POÓR 1902. 50–51.

TEOLÓGIAI MUNKÁSSÁGA, ÍRÁSAI

Mivel Venetianer Sándor távol volt a nagyobb könyvtáraktól, igyekezett beszerezni az általa fontosnak tartott irodalmat. Körülbelül háromezer kötetes könyvtára volt, a fennmaradt, főként teológiai szakkönyvek száma 350 körül van.⁶⁷ Ezek a könyvek a lelkész leszármazottakhoz kerültek.

Venetianer Sándor sohasem vált olyan ismert íróvá, mint Lajos, a főrabbi. Ha vaskos kötetei nem is, de számos rövidebb-hosszabb cikke jelent meg különböző egyházi folyóiratokban és több német nyelven írt kötete látott napvilágot. Néhány írását több nyelvre is lefordították. Egyházi, bibliai, teológiai vonatkozású témákról írt. Két, terjedelmesebb könyvet jelentetett meg. Az egyik címe: *Die Evangelische-Reformierte Kirche Cristo Salvatore zu Triest*.⁶⁸ A másiké, amely egyben a legjelentősebb műve *Az új Ó-szövetség*. Az utóbbit külön pontban tárgyalom.

Első, nyomtatásban megjelent írásának címe: *Apologetikai adalékok az összehasonlító vallástudomány mezejéről*.⁶⁹ Nagyvárad segédlelkészi szolgálata idején⁷⁰ írta ezt a művet, amely folytatólagosan jelent meg a Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmezőben. Ebből az írásából egyértelműen kiderül rendkívüli teológiai tájékozottsága és olvasottsága. Választékosan és világosan fogalmaz, amikor részletes és alapos ismertetést nyújt az ékírásos emlékekkel foglalkozó tudományos elméletekről, a régi szövegek megfejtése terén történő előrelépésekről. Huszonnégy, huszonöt éves korát tekintve figyelemreméltó teljesítménynek tekinthetjük említett írását.

Licenciátusát Bécsben az Ézsaiás könyvéről írt művéért kapta. Pályázati munkájának címe: *Die Auslegung des Buches Jesaja und andere Schriften* (Magyarul: *Jesaja [Ézsaiás] könyvének kommentárja és egyéb írások*). Vadász Györgynek (az egyik Venetianer unoka) nem sikerült a bécsi egyetemi könyvtárban megtalálnia az említett írást. Magyarul is jelent meg Ézsaiás-kommentárja Venetianernek, de a német nyelvű mű hiányában nem tudjuk, milyen kapcsolat volt a két írás között.⁷¹

⁶⁷ Kövér András szóbeli közlése alapján.

⁶⁸ Magyarul: *A Trieszti Cristo Salvatore Ev. Ref. Egyház*.

⁶⁹ VENETIANER 1877.

⁷⁰ Nagyváradon 1877 szeptemberétől 1878 májusáig volt káplán.

⁷¹ Kövér András szóbeli közlése alapján Venetianer Sándor körülmetélésekor a *Jesaja* héber nevet kapta, csakúgy, mint anyai nagyapja. Venetianer témaválasztását személyes érintettsége is indokolhatja.

Ézsaiás próféta könyve címmel jelent meg Venetianer kommentárja magyarul a Gyomán kiadott *Gyakorlati Bibliamagyarázatok* szakfolyóiratban. Írása két részben (1884 és 1889) jelent meg.⁷² A szerkesztő e kommentár elején megjegyezte, hogy ez a bibliamagyarázat a lelkészek számára készült, hogy segítse őket az igehirdetésre történő felkészülésben. Azt is közölte, hogy Venetianer a kommentár megírását ahhoz a feltételhez kötötte, hogy magyarázatában saját fordítására, nem pedig a meglévő magyar fordításra támaszkodhasson. A szakfolyóirat szerkesztője így fogalmazta meg Venetianernek az említett kérését: „Általános óhajtnak, s naponként erősödve nyilatkozó közszükségnek tesszünk eleget midőn megkezdjük Ézsaiás, vagyis az „ó szövetség evangyélisája” könyve magyarázatának közzétételét oly munkatársunk kidolgozásában, aki nem a hiányos magyar fordítást, hanem magát az eredeti szöveget követi.”⁷³ Venetianer magyarázata – a folyóirat jellegének megfelelően – inkább egy igehirdetési útmutatóhoz hasonlít, mint nyelvtani és fogalmi magyarázattal ellátott exegézishez. Nem véletlenül találjuk az ÁMEN héber szót egy-egy fejezet után. Valószínűleg a német nyelven megírt *Jesaja* című dolgozata ebben a tekintetben tért el a magyarul megjelent magyarázattól.

A *Zum Zeugnis* című nyílt levelével Lichtenstein Izsák rabbi *Mein Zeugnis* c. tanúságtételére reagált.⁷⁴

Unser Frohnleichnamfest. (Prédikáció, magyarul: *A mi úrnapi ünnepségünk*)⁷⁵ Ezt a prédikációt az Úr napja alkalmából mondta el Venetianer a 2Pt 1,5-8 alapján. Arról beszél benne, hogy a pünkösd utáni második vasárnapnál véget ér az ünnepi félév, és az ünneptelen kezdődik el. De ekkor kell igazán kifejeznünk Isten iránti hálánkat mindazért, amit tőle kaptunk az istentiszteleten az ünnepi félévben. Isten várja a gyümölcstermést az életünkben. Hangsúlyossá válik igehirdetésében az 5. és 7. versben olvasható üzenet: (...) *hogy a ti hitetekben mutassátok meg az igaz emberséget* (...) *„a testvéri szeretetben pedig minden ember iránti szeretetet.”* Nem elegendő közeli hittestvéreink megsegítése, Isten szeretetét az egyházon kívül állók irányába is gyakorolni kell.

⁷² VENETIANER 1884/89.

⁷³ A szerkesztő, *Garzó Gyula* megjegyzése a lábjegyzetben. Vö. VENETIANER 1884/89. 21.

⁷⁴ Művének megjelenéséről: *Zum Zeugnis*. = PEIL 30 (1887) 3. sz. (január 16.) 90. E levél magyar nyelvű fordítása a Függelékben található.

⁷⁵ VENETIANER 1886b.

*Az új Ó-szövetség.*⁷⁶ Ennek a könyvnek azért van nagy jelentősége, mert az e könyvben leírt alapos, elemző fordításkritika hatására hozzáfogtak az újonnan revideált Károli Biblia ismételt revideálásához, immáron Venetianer Sándor bevonásával. Sajnos korai halála miatt már nem érhetette meg a revideált Biblia javított kiadását, amelynek létrejöttében aktívan közreműködött. Szomorú, hogy egyáltalán nem említik meg Venetianer Sándor szerepét a revideált Károli Biblia szöveggondozásával kapcsolatban. A Református Egyetemes Konvent sem tartja számon Venetianert mint korának egyik legjobb magyar hebraistáját. A protestáns sajtó 1886 novemberében adott hírt arról a fontos eseményről, mely nov. hó 5-én és 6-án zajlott le Budapesten.⁷⁷ Szász Károly (1829–1905) püspök úr elnökletével létrehoztak a Biblia ószövetségi részének revideálása érdekében egy központi bizottságot, melynek tagjai lettek: *Hunfalvy Pál* (1810–1891), *Szilády Áron* (1837–1922) és *dr. Ballagi Mór* (1815–1891) urak, akik elfogadták a megbízást. Ezen kívül ismertették azok névsorát, akik ajánlkoztak az ószövetség szövegének átdolgozó munkájához. Többek között e névsorban szerepel *Erdős József* református lelkész és mások mellett *Venetianer Sándor* is. Venetianer mégis kimaradt az elsőként jelentkezettek közül. Ő maga is írt mellőzöttségéről,⁷⁸ melynek okát a zsidó vallásból történő konvertálásában látta. Származása miatt személye iránti bizalmatlanságot tapasztalt. Mintha a spanyol zsidó (szefárd) marranók⁷⁹ óta kimondatlanul is jelen lenne az áttért zsidók iránti gyanakvás, amely meghonosodott a történelmi egyházakban.

1898-ban megjelent ugyan a Károli Biblia ószövetségi részének új fordítása, de a Venetianer Sándor által írt *Az új Ó-szövetség* c. műben megfogalmazott, a revideált ószövetséggel kapcsolatos kritikai észrevételek olyan erős nyomást

⁷⁶ VENETIANER 1900.

⁷⁷ A magyar biblia átdolgozása... = PEIL 39 (1886) 46. sz. (november 14.) 1469–1470.

⁷⁸ Poór József írja nekrológiájában: „Ő Ábrahám ivadékából való volt és érzékeny szíve megérezte mint a delejtű megérzi a hajó fordulását és ingása keresi az északi és déli pólust: úgy ő is alkalmazkodott, nem akart senkivel ellentétbe jutni – félt, hogy ő köztünk még nincs itthon – őt gyanúsítják, hisz ezt az áldott lélek leveleiben nekem sokszor megírta, midőn ingadozásaiért néki szemrehányást tettem. Hogy óriás nagy tehetségével nem ért el nagyobb eredményeket, ennek egyedüli oka abban rejlett, hogy Ábrahám nemzetségéből jött közénk.” Vö. POÓR 1902. 60.

⁷⁹ VAJS 1999. 43. 1481-ben Franciaországból átkerült Spanyolországba a hírhedt inkvizíció. A főinkvizítor egy Thomas Torquemada nevű dominikánus, aki feltehetőleg áttért zsidó (converso) volt. 1487-ben legalább 10.000 zsidó pusztult el a máglyán. A keresztény prédikátorok igehirdetéseikben uszítottak a zsidók ellen. Sokan áttértek a kereszténységre. Ezeket nevezték *conversok*-nak vagy *marranóknak*. (A *Marrano* spanyolul disznót jelent.) Az elnevezéssel is mutatják, hogy állandó gyanakvás vette körül az áttért zsidókat.

gyakoroltak az egyházi közvéleményre, hogy új revideáló bizottságot hoztak létre, immáron Venetianer Sándor bevonásával. Az 1898-as kiadást be kellett vonni. A Dunántúli Protestáns Lap egyik számában a következő tudósítást olvashatjuk:⁸⁰ *A revideált Ótestamentum átnézésére e hó folyamán bizottság jön össze Budapesten. A bizottság tagjai Szász Károly elnöklete alatt: Radácsy György, Dr. Kecskeméthy István, Petri Elek, Dicsőfy József, Venetianer Sándor, Hamar István.* Sajnos ő már nem érhetette meg a végül 1908-ban kiadott Károli Biblia megjelenését, melynek létrejöttét a Brit és Külföldi Bibliatársulat szorgalmazta. Az 1908-as kiadású revideált Károli Biblia kapcsán még Bottyán János sem tesz említést Venetianernek az 1898-as revízióról írt megsemmisítő kritikájáról, valamint arról, hogy ő volt az egyik ószövetségi könyv szöveggondozója, pedig Bottyán könyve, amint a címe is sugallja, a magyar Biblia évszázadait dolgozza fel.⁸¹ Könyvének IV. fejezetében lett volna helye részletesebben szólni azok munkájáról, akik hozzájárultak az 1908-as Biblia megjelenéséhez, hiszen ez a fejezet a *Revíziók kora* címet viseli.

A szövegátdolgozásban evangélikusok is közreműködtek. Az első revíziót végzők között volt Csengey Gusztáv (1842–1925) evangélikus lelkész, aki alapos recenziót írt Venetianer Sándor *Az új-Ószövetség* című művéről.⁸² Csengey igyekezett megérteni Venetianer túl erősnek tűnő kritikáját, ami mind a szerkesztők, mind a bibliafordítók munkájára vonatkozott. Azonban furcsállotta, hogy Venetianer, miután a bevezetőben elismerően méltatta a bibliafordítók munkáját, hangnemet váltott, és arra a következtetésre jutott, hogy jobb lett volna, ha sohasem jelenik meg a revideált Biblia. Csengey elismerte Venetianer széles körű tájékozottságát az idegen nyelvek és a külföldi teológiai irodalom területén, de feleslegesnek tartotta a sok, különböző nyelvű fordítás összehasonlítását, mert szerinte, noha fontos a tudás, a fordítói munka vonatkozásában egyedül a héber Biblia (Biblia Hebraica) szövegének értelmezése és a magyar nyelv megfelelő ismerete a meghatározó. Amikor viszont közelebbről is megvizsgálta Venetianernek egy-egy konkrét szövegrész fordítására tett megjegyzéseit, akkor nála is fordulat következett be az eddigi véleményéhez képest, és már nem tartotta Venetianer bírálatát túlzónak, sőt azt írta: „...arra a szomorú

⁸⁰ REVIDEÁLT 1901.

⁸¹ BOTTYÁN 1982.

⁸² CSENGEY 1900.

*tapasztalatra jutottam, hogy Venetianer nem volt túl szigorú, midőn e kiadásról kimondta, hogy ennek nem lett volna szabad megjelenni.*⁸³

Csengey a Venetianer által felsorolt hibákat általában helytállónak tartotta. Saját tapasztalata is alátámasztotta ezt. Ő Ezékiel könyvének fordításakor nem a Septuagintát, hanem a Biblia Hebraica eredeti szövegét vette alapul. A szuperrevizor azonban a Septuaginta alapján javította ki a fordítását, amely így a felismerhetetlenségig megváltozott. Most már a szerkesztőket és elsősorban a szuperrevizort okolta az elfogadhatatlan revideált szövegért. Csengeynek ez az írása hűen bemutatja, hogy Venetianer jogosan kritizálta a hibákkal teli fordító, revideáló munkát. Ez a cikk és az a tény, hogy revideálni kellett az 1898-as revideált kiadást, alátámasztja Venetianer szakmai hozzáértését, bírálatának helyénvalóságát.

VENETIANER ÉLETMŰVÉNEK JELENTŐSÉGE

Venetianer Sándor életútját a bevezetőben említett zsidó keresztyén kontextusban kell értelmeznünk. Krisztus testének tagjaként kell látnunk őt, aki e test többi tagjával valósítja meg Isten rávonatkozó tervét. Küldetésében a belmissziói tevékenység mellett különös hangsúlyt kap zsidó honfitársaik megnyerése Krisztus számára. Ezt az evangélium hirdetése, valamint személyes életpélda adása által igyekszik elérni, hogy „*féltékennyé tegyenek némelyeket közülük*” (Róm 11,14). Venetianer szorgalmazója volt a komolyan vett teológiai munkának, de egyúttal az evangélium hirdetésének és az ébredés munkálásának is. Személyes példát adott a tekintetben, hogy a lelkészeknek folyamatosan képezniük kell magukat a teológia és műveltség terén.

Milyen értékeket hozott magával Venetianer Sándor az egyházba? Mi az, amivel gazdagította a keresztyéniséget? Milyen kegyelmi ajándékokat (karizmákat) ismerünk fel egyházi tevékenységében, amellyel őt a Szentlélek Isten megajándékozta, hogy szolgáljon azokkal a gyülekezeti tagok hitbeli épülésére? — Mindenekelőtt a Szentírás iránti tiszteletet és szeretetet hozta az atyai házból. Ifjú korában megragadta őt a Messiás személyére vonatkozó titok megfejtése, megértése iránti vágy. Ezért vette meg a francia nyelvű teljes Bibliát, hogy a keresztyén osztálytársaitól hallott Messiásról többet megtudhasson.

⁸³ CSENGEY 1900. 309.

Szomjazta és éhezte az Isten igéjét és igazságát. Őszinte kereső volt, aki a Talmudot tisztelő apjával szemben is vállalta a Talmuddal kapcsolatos ellenvéleményét. Nátánaelhez hasonló igaz izraelita volt, akiben nem volt hamisság. Ezért is lett ennek az életrajzírásnak jelmondata a Jn 4,47. verse: „Amikor Jézus látta, hogy Nátánaél közeledik feléje, azt mondta róla: Íme, egy igazi izraelita, akiben nincsen álnokság.” Isten pedig, aki a szívek vizsgálója, látta benne ezt a tiszta vágyakozást az ő igéjének és személyének megismerése után. Dávid elhívásánál is Isten azt nézte, ami az ifjú pásztorfiú szívében volt és szíve szerinti embert talált benne.⁸⁴

Sándor hozta magával az ószövetségi héber és arám nyelv iránti érzéket. Az Ószövetség világa, szertartása, kultúrája természetszerűleg közelebb állt hozzá, mint másokhoz, akik nem rendelkeztek zsidó háttérrel. Ismerői, lelkészbarátai nem véletlenül tartották őt az akkori egyház egyik legjobb hebraistájának. Saját bibliafordítását használta az Ézsaiásról szóló tanulmányának megírásához.⁸⁵ Kiváló héber nyelvismerete alapján tudta bírálni a Károli Biblia első ószövetségi revideált szövegét. Tételeken írt le könyvében⁸⁶ ezeket a kritikai megjegyzéseket, amelyek alapján kénytelenek voltak bezúzni a már kiadott revideált Károlit és új revíziós munkát kezdeményezni Venetianer Sándor bevonásával.

Kiváló nyelvérzéke volt és több nyelven beszélt és írt. Triesztben tudta igazán kamatoztatni nyelvtudását, amikor őt nyelven prédikált. Nagyszerű szónok volt, aki a bibliai Apollóshoz⁸⁷ hasonlóan ékesszólóan tudta hirdetni az evangéliumot.

Milyen kegyelmi ajándékokkal ruházta fel őt Isten az egyház szolgálatára? A tanítás, a pásztorlás, az evangelizálás kegyelmi ajándékával. A szeretetszolgálatot sem hanyagolta el, segítette a gyülekezet rászorulóit. Mint gyülekezeti vezető, szervező szintén helyt állt. Újsóvéi lelkészkedése idején rendbe tette az egyházmegye levéltárát,⁸⁸ gondja volt az egyházi iskolában folyó színvonalas oktatásra, a népiskolai oktatás reformjára, a Heidelbergi Káténak az iskolában történő oktatására. A német nyelvű egyházi iskolának olvasókönyvet készített

⁸⁴ ApCsel 13,22; 1Sám 13,13-14.

⁸⁵ VENETIANER 1884/89. 21. (komm.), „Ézsaiás próféta könyve (1–10)”

⁸⁶ VENETIANER 1900.

⁸⁷ ApCsel 18,24

⁸⁸ POÓR 1903. 714.

és bibliai történeteket tartalmazó könyvet.⁸⁹ Közben folyamatosan képezte magát teológiailag és az általános műveltség terén. Őröla valóban el lehet mondani, hogy „tudós és tiszteletes lelkipásztora” volt a református egyháznak. Alázatos és szerény tudott maradni, Krisztus alázatát és szelídségét öltötte magára. Amikor a Károli Biblia ószövetségi revíziójának tévedéseire mutatott rá, nem a nagyképűség vezérelte, hanem a szent szöveg iránti tisztelet és szeretet.

A családi életében is igyekezett helyt állni. Mint családapa és férj szeretetben viselt gondot az övéire, mert tudta, hogy aki a saját családjáról nem tud gondoskodni, az a Krisztus egyházáról sem fog tudni. Naponta családi áhítatot tartott. Ő az a lelkipásztor, akinek élete végére is érdemes odafigyelni és követni példáját, ahogyan ezt a Zsidókhoz írott levélben olvashatjuk: „*Ne feledkezzetek meg vezetőitekről, akik Isten igéjét hirdették nektek. Figyeljetelek életük végére, és kövessétek hitüket.*” (Zsid 13,7). Halála előtt is arra kérte feleségét, hogy olvassanak fel a Szentírásból. Isten szolgálatában égett el az élete, gyengült meg szíve és nem tudta tovább hordozni a feladatok terhét, ahogyan azt addig hűséggel tette. Hitben, szeretetben, családjá körében távozott el a lelkész-lakáson az élők sorából.

Olyan előjárója volt ő egyházának, aki utat mutatott nemcsak azoknak a gyülekezeteknek, ahol szolgált, hanem egyházmegyéje gyülekezeteinek, lelkészársaknak és a reformátusság egészének. Lelkiismeretesen végezte lelkészi munkáját, magát nem kímélve Isten dicsőségére élt. A tudományos munkája mellett gondja volt a kegyességi életre, a hit gyakorlati megélésére, a missziói szolgálatra. Néhány lelkészársával együtt meghatározója volt a délvidéki reformátusság evangéliumi irányultságának, kegyességi életének. Ma, amikor a délvidéki reformátusság a számbeli fogyással, és a gyülekezetek hitéleti erőtlenséggel néz szembe, fontos lenne megemlékezni azokról az előjáróiról, akik az evangélium erejében bízva igyekeztek lánggra lobbantani a hívek hitéletét. A reformátusság egészére nézve helytálló ez a megállapítás. Ilyen lánglelkű, missziói lelkületű tudós és tisztességes szolgákra van szüksége az egyetemes magyar reformátusságnak.

Ritkán fordul elő, hogy egy gyülekezet kétszer is lelkészi szolgálatra fogadja ugyanazt a lelkészt. Vele ez megtörtént, mégpedig egy németajkú gyülekezet kapcsán, az általa is szeretett Újsóvén. Rohrbachi szolgálata után visszatérhetett korábbi gyülekezetébe, amely tisztelte és megbecsülte hűséges lelkipásztorát.

⁸⁹ POÓR 1902. 58–59.

Venetianer hálás volt azért, hogy a református egyházhoz tartozhatott. Szerette a kálvini tant, de nem vált dogmatikussá. Krisztus elfogadása és követése számára nem felekezeti kérdés volt, s ezt mindennél fontosabbnak tartotta.

Örülök annak, hogy Venetianer Sándor lelkiekben gazdag életútjának feltárása során az ő személye sokkal közelebb került hozzám, és remélem, a kedves olvasóhoz is. Különösen a kiadatlan naplója és a róla szóló meleg hangú, őszinte megemlékezések segítenek az ő lényét jobban megismerni. Latin nyelven írt rövid életrajza, amelyből Póth Lajos is idéz, betekintést ad abba a lelki vívódásba és viszontagságos helyzetbe, amelybe a konvertálását megelőző években került.⁹⁰ A nekrológok – hármat találtam⁹¹ – sűrített életrajzot adnak, és a közeli ismerettségéből adódóan olyan személyes adatokat is megemlítenek, amelyekkel gazdagítják ismereteinket. Poór József nekrológiájából például megtudjuk, hogy szívgyengeség okozta a halálát. Erről a következőket írta: „Szív-baja volt az elköltözöttnek, néhány év óta, bent ülő tevékeny munkálkodása folytonosan éjjel-nappal csak sietteté az ő végét. Szokása volt mielőtt lefeküdt, családja körében olvasni egy-két fejezetet a szentírásból, aztán imádkozott az övéivel s aztán tért nyugovóra.”⁹²

„SZERETETBEN ÖSSZEFORRVA, EGY KÖZÖS TEST TAGJAI”

Rohrbachi szolgálata idején Venetianer Sándor beszélt arról, hogy hozzá elsősorban a zsidók közti szolgálat áll legközelebb, de népes családja miatt nem tudja ezt az utat járni. Sohasem szégyellte zsidó származását, nem titkolta, nem tagadta le, bár pályája során megtapasztalta a konvertált zsidókkal szembeni gyanakvást és elkülönülést.⁹³ Pedig a zsidó keresztyéneknek nem kellene megtűrtnek érezni magukat a keresztyén/keresztény egyházban, hiszen ők a házigazdák, akik nemes olajfaként⁹⁴ befogadják a vadolajfát. Ez a gyanakvó viszonyulás az egyház egyik komoly, neuralgikus pontja, amelyen mielőbb változtatni kell.

⁹⁰ Latin nyelvű önéletrajzát azért írta, hogy ezzel mutakozzon be a Debreceni Református Teológia neves professzorának, Balogh Ferencnek (Eduard Böhl barátjának) az első lelkészképesítő vizsgája előtt. (Kövér András szóbeli közlése.)

⁹¹ Márk Ferencz, Poór József és egy V. F. kezdetűvel ellátott nekrológ (V. F. 1902), amelyet minden bizonnyal Vinczy Ferenc belyei főesperes írt.

⁹² POÓR 1902. 51.

⁹³ Poór Józsefnek tett vallomásában elmondta, hogy Ábrahám leszármazottjaként érezte a vele szemben tanúsított bizalmatlanságot. Vö. POÓR 1902. 60.

⁹⁴ Róm 11,17–24.

A zsidó vallást gyakorlók előszeretettel beszélnek arról, hogy a konvertált zsidókban gyakran *identitászavar* jelentkezik. Ennek okát a konvertálásban látják. Csak megerősíteni tudom az identitászavar meglétét, de ennek okát nem elsősorban a konvertálás tényében vélem felfedezni, hanem a keresztyén egyháznak a konvertált zsidók iránti viszonyulásában. Az egyházak általában, kevés kivétellel, nem engedik a zsidó identitást megélni, ápolni a közösségben. Abban a keresztyén felekezetben, ahol ennek nem szabnak gátat, nem mutatkozik ilyen zavar. A zsidó identitás megélésén azt értem, hogy ápolhassák zsidó kultúrájukat (történelem, zene, nyelv, folklór stb.) Ez nem jelent mást és többet annál, ahogyan a gyülekezetekben jelenlevő különböző nemzetiségűek természetsszerűleg megélik (ill. kellene, hogy megéljék) és ápolják saját kultúrájukat, történelmüket.

Református egyházunknak különös érzékenységet kell tanúsítani azokban az egyháztestekben, gyülekezetekben, amelyeknek tagjai között különböző nemzetiségből származók vannak. Legyenek ők romák, szlovákok, csehek, horvátok, németek vagy bármely más nemzetiségből valók, irántuk a legnagyobb szeretetet és elfogadást kell tanúsítaniuk a többségben levőknek. Érzékelteni kell velük, hogy nincs sem értékbeli, sem semmilyen más különbség köztük és a többséget alkotó magyar reformátusok között. Krisztusban teljes egyenlőség van, amelyet a tőle érkező szeretet hoz létre, ahogyan az egyik református énekünk kifejezően fogalmazza meg:

„Szeretethen összeforrva, Egy közös test tagjai, ∴: Tudjuk egymásért harcolva, Ha kell, vérünk ontani. Úgy szerette földi nyáját S halt meg értünk jó Urunk; Fájna néki, látva minket, Hogy szeretni nem tudunk.

*Nevelj minket egyességre, Mint Atyáddal egy te vagy, ∴: Míg egygé lesz benned végre Minden szív az ég alatt; Míg Szentlelked tiszta fénye Lesz csak fényünk és napunk, S a világ meglátja végre, Hogy tanítványid vagyunk.*⁹⁵

⁹⁵ Református énekeskönyv: 395. dicséret 2–3. verse.

❖ FÜGGELÉK ❖

1. SZ.

Lichtenstein Izsák és Venetianer Sándor: Venetianer nyílt levele

Lichtenstein tápiószelei kerületi rabbi 1886-ban írt bizonyoságtételében („Mein Zeugnis”) Jézust mint Messiást ismerte el. Venetianer erre rögtön nyílt levélben válaszolt („Zum Zeugnis”).

Lichtensteint is a bevezetőben említett zsidó keresztyén összefüggésben kell megértenünk. Ő azonban nem akart egyik keresztyén felekezethez sem csatlakozni, nem volt hajlandó megkeresztelkedni. Pedig többen kérték őt a zsidó-misszió ismert személyiségei közül, hogy vállalja a keresztséget, de ő elutasította azt. Lichtensteint a skót *A. N. Sommerville* (1813–1889) sem tudta meggyőzni magyarországi látogatása során,⁹⁶ aki aggódott Lichtenstein üdvössége miatt a keresztelezés elmaradása kapcsán.⁹⁷ Lichtenstein erről a következőket vallotta: „*Én szeretem Jézus Krisztust, és hiszek az Újszövetségben, de nem hagyom magam rábeszélni, hogy átlépjek egy másik egyházba. ... Így én is mint őrálló az én testvéreim körében akarok maradni, és arra szeretném serkenteni őket, hogy ismerjék fel Jézusban Izrael valódi dicsőségét.*”⁹⁸

Egyéni látásmódjával az önálló messiáshívő mozgalom és közösség létrehozása felé tett lépéseket.⁹⁹ Amíg a messiáshívők nemzetközi fóruma elismeri Lichtenstein Izsák kerületi rabbi jelentőségét e mozgalom születése vonatkozásában,¹⁰⁰ addig a magyarországi keresztyénség alig tud valamit ennek az embernek a munkásságáról. *Marton Zsolt* baptista lelkipásztor dolgozata hiánypótló Lichtenstein Izsák rabbi életútját illetően. E jelentős dolgozat megjelenése

⁹⁶ A. N. Sommerville és Lichtenstein találkozásának jelentőségére *dr. Fekete Csaba* lelkipásztor és könyvtáros hívta fel figyelmemet levélváltásunk során. Erről lásd RÉVÉSZ 1943. 31.

⁹⁷ KJAER-HANSEN 1992. 192.

⁹⁸ FÖLSCH 2012. 11–12.

⁹⁹ „Az angol értékelők Lichtenstein főrabbit tartják a héber messianizmus legnagyobb személyiségének” – írja *Marton Zsolt* dr. Szebeni Olivér jegyzetére hivatkozva. MARTON 2013. 176.

¹⁰⁰ Rabinowitsch szintén önálló egyházat hoz létre (kvázi egyházat – ugyanis a sakramentumokat nem szolgáltathatja ki), de ő megkeresztelkedik.

előtt a „*Két igazi izraelita életútja*” című kiadványból olvashattunk róla.¹⁰¹ Időközben alapos és színvonalas írás jelent meg Lichtenstein Izsák kerületi rabbiról az *Izrael-Immanuel* messiási tanítások honlapján.¹⁰²

Venetianert több barátja is bírálta, és hiszékenységgel, naivitással vádolta a tápiószelei rabbi megtérésének elfogadása miatt. Mivel a tápiószelei rabbi nem volt hajlandó megkeresztelkedni, ezért egyesek nem tartották őt valódi kereszténynek.¹⁰³ Velük szemben Venetianer nyílt levelében meleg hangon üdvözölte a rabbit, és Jézusnak Náthánaelhez intézett szavait vonatkoztatta rá: „*Íme egy igazi izraelita, akiben semmi hamisság nincsen!*”¹⁰⁴ Örült a rabbi hitének és bizonyágtételének. A levél további részében szólt Jézus istenségéről, és arról, hogy Izrael népéhez jött, hogy megváltsa őket. A törvény nem tud segíteni a bűnös emberen, csak rámutat bűneire. A Galatákhoz írott levél szerint¹⁰⁵ a törvény a nevelő, a pedagógus (gör. *paidagōgos* – *παιδαγωγός*) szerepét tölti be, hogy eljuttasson Krisztushoz, akiben megtapasztaljuk Isten kegyelmét. Nem jó dolog, ha Izrael népe, melyet a Szentírás *királyi papságnak*,¹⁰⁶ Venetianer pedig e levélben a *papság népének* nevez, elzárkózott a Krisztusban megjelent szeretettől.

Következzék a Nyílt levél, melyet Venetianer trieszti lelkész „*Zum Zeugniss*” címmel intézett Lichtenstein Izsákhoz.¹⁰⁷

Nyílt levél

a tiszteletre méltó Lichtenstein I. úrnak, a magyarországi Tápió-szele kerületi rabbijának válaszul „*Mein Zeugniss*”-ára¹⁰⁸

Nagyra becsült kerületi rabbi Úr!

¹⁰¹ FÖLSCH 2012.

¹⁰² TÓTH 2013.

¹⁰³ Rabinowitsch is ezek közé tartozott: „Later he criticized another famous Jewish believer, Isaac Lichtenstein in Hungary, for his avoidance of baptism.” KJAER-HANSEN 1991. 8.

¹⁰⁴ Jn 4,47.

¹⁰⁵ Gal 3,23-25. *Mielőtt pedig eljött a hit, a törvény őrzött bennünket, egybezárva az eljövendő hit kinyilatkoztatásáig. Tehát a törvény nevelőnk volt Krisztusig, hogy hit által igazuljunk meg. De miután eljött a hit, többé nem vagyunk a nevelőnek alávetve.*

¹⁰⁶ 2Móz 19,6. *Papok királysága és szent népem lesztek. Ezeket az igéket kell elmondanod Izrael fiainak.*

¹⁰⁷ Venetianer 1886a. Németről magyar nyelvre fordította Stark (Vajs) Debóra, lektorálta Kövér András.

¹⁰⁸ LICHTENSTEIN 1886. *Mein Zeugniss* [Bizonyágtételelem].

Az Ön szava, a „Mein Zeugnis” az én fülemben is eljutott, és amióta meghallottam, újra és újra a szívemben cseng, nem hagy nyugodni, folyton rajta morfondírozom. Csodálatos módon megérintve érzem magam, és mély vágyat érzek, hogy megragadjam és melegen megszorítsam a kezét, amelynek bátorsága volt ezt a bizonyágtételt leírni, s szeretnék azon az ajkon csüggni, amelyről a fennkölt lelkesedés ilyen tüze árad. Igen, szeretnék az Ön szemébe nézni, amelyről oly sokakat megelőzve vétetett le Mózes leple,¹⁰⁹ hogy leplezetlen tekintettel nézhessen Izráel hű Istenének dicsőségét.

Közelednem kell szellemi téren Önhöz, még ha gátolnának is ebben, és kérem nem kell – megköszönve az örömet, amelyet megoszthatok Önnel –, velem együtt törekedjen arra, hogy öröme teljes legyen.

Fogadja barátságosan a szavakat, melyeket az Ön buzgó hite vált ki belőlem. Szavaimat, melyeket az Ön szavai hívtak életre, szívesen tekintem az Ön saját szavainak. Nyíltságom nem bánthatja Önt, mert annak a szeretetnek a következménye, amellyel Ön elkötelezte magát, és csak bizonyoságul csatlakozott az Ön tanúbizonyosságához.

Amikor írását a kezembe vettem, és az első mondatot elolvastam – megmondhatom-e nyíltan, mit tettem? Még egyszer a címlapra néztem, hogy lássam, talán nem tévedtem-e. Azután ámulva némán álltam, mert ott valóban világosan az olvasható: „Kerületi rabbi”, miközben azt kellett mondjam magamnak: nem, ezt nem írhatta rabbi, egy olyan valaki, aki még rabbi! Most haragudhat rám, ha bevallom, hogy nem voltam képes kívánságának megfelelően „lassan, átgondolva” továbbolvasni? Gyorsan olvastam végig, lázas izgatottságban, majd visszatértem az elejére. És milyen sokszor olvastam el még? Nem tudom már, de valahány baráttal és szomszédal találkoztam, mindnek odakiáltottam: „Íme, egy igazi izráelita, akiben nincsen álnokság!”¹¹⁰ Örüljete velem! Isten angyalai is örülnek emiatt!¹¹¹

Ez volt az első benyomásom, melyet az Ön tanúságtételével kapcsolatban átéltem, s amelyet követtem, amikor könyörgésemben Istenhez folyamodtam, kérve, hogy végezze be, amit elkezdett, hogy tegye Náthanael szavait az Ön ajkára: „Mester, te vagy az Isten Fia, te vagy Izráel királya!”¹¹²

¹⁰⁹ Ex 34,29-35; 2Kor 3,13-18.

¹¹⁰ Jn 1,47.

¹¹¹ Vö. Lk 15,10 (Luther).

¹¹² Jn 1,49.

Azok között a barátaim között, akikkel az írását megosztottam, van egy zsidó is, aki nem félt azt mondani: „Rabbitól ez túl sok, keresztyéntől viszont túl kevés”. Még azt is mondta: „Az egészet én is úgy hiszem, ahogyan azt minden művelt zsidónak hinnie kell, mert történelmi tény, hogy Jézus a világ üdvözítője lett – de mit tett Ő a zsidókért?”

Tisztelt kerületi Rabbi Úr! Így adott az Ön bizonyágtétele alkalmat arra, hogy egy kedves, derék zsidónak Jézusról mint Izráel vigasztalójáról, mint a zsidók királyáról prédikálhassak. Engedje meg, hogy megosszam Önnel, hogyan bizonyítottam be barátomnak az Ön bizonyágtétele alapján az evangélium igazságát.

„A megtestesült igazságosság” – így nevezi Ön Krisztust. Joggal, mert Ő így kérdezhetette ellenségeit: „Ki tud engem bűnnel vádolni?”¹¹³ „Én az Atyám cselekedeteit teszem”¹¹⁴ – mondta, és bírójának be kellett ismernie: „Nem találok bűnt benne”.¹¹⁵ Ő is így kiált fel, mintegy imádvá Őt: „Minden isteni tulajdonság mennyei harmóniában egyesül Krisztusban”. – Nem kell-e itt az ámulat szavaiban kitörnöm: „Íme, az ember!”¹¹⁶ Igen, hogy lehet ilyen egy ember? Hogyan is volna lehetséges, hogy egy ilyen magasztos lény testből származik? Ó, ami testtől született, test az!¹¹⁷ Nikodémus, aki [farizeus] vezető Izráelben, tudta ezt, amikor Jézust megszólította: „Te Istentől jöttél tanítóul, mert senki sem képes megtenni azokat a jeleket, amelyeket Te teszel!”¹¹⁸ Nos, mutassatok nekem egy embert bárhol a Föld kerekén, bármely időben, aki Jézus „illatos koronáját” magára tehetné! Csak az, akiben Isten teljessége öltött testet, élhetett isteni életet a Földön. Ezt maga Jézus tanúsítja. Vagy Ő, „az igazság erős alapja”¹¹⁹ ne lenne szavahihető? És azt mondja Jézus a vakon születettnek, aki Isten Fia felől kérdez: „Aki veled beszél, Ő az!” (Jn 9,37), és a samáriai asszonynak, aki a Messiásra hivatkozik: „Én vagyok az, aki veled beszél(ek)!” (Jn 4,26)

Mindaz, amivel a „Mein Zeugnis” Jézust magasztalja, világosan szóló visszhang a vallomástételhez: „Te vagy az Isten Fia!”¹²⁰ És meg van írva: „Aki hisz a Fiúban, annak örök élete van, aki pedig nem engedelmeskedik a Fiúnak, nem

¹¹³ Vö. Jn 8,46.

¹¹⁴ Vö. Jn 10,37.

¹¹⁵ Jn 18,38 /vö. Jn 19,4/.

¹¹⁶ Jn 19,5.

¹¹⁷ Jn 3,6.

¹¹⁸ Jn 3,2.

¹¹⁹ Vö. 1Tim 3,15.

¹²⁰ Jn 1,49.

lát majd életet, hanem az Isten haragja marad rajta.” (Jn 3,36) Ez az ige zsidóknak mondatott! Jézus a zsidókhoz jött, a „papok népéhez”.¹²¹ Kevés kivétellel zsidókhoz beszélt, zsidókat tanított és zsidókat nevezett meg barátaiként, miután így tanította őket: „Nincs senkiben nagyobb szeretet annál, mintha valaki életét adja barátaiért.” (Jn 15,13) Mi végre ez az egész, hiszen a zsidóknak nem volt szükségük erre? Csak azért jött volna a legjóakaratóbb emberbarát, hogy azokat az embereket, „akik a törvény hegye alatt¹²² jól és kényelmesen éltek”,¹²³ megzavarja nyugodt életükben, elvegye élvezetüket? Ő azért jött, hogy megkeresse és az örök élet részesévé tegye azt, aki elveszett! És hol voltak az elveszettek, akiknek utána ment? Izráel házában vagy a pogány világban? Nem kellene-e meglepődniük a zsidóknak, hogy Jézus Izráelben keres és üdvözít? Ő, bárcsak a papok népe meghallaná, mit kiált neki az ő legdrágább Fia: „Ha a ti igazságotok messze felül nem múlja az írástudókét és farizeusokét, akkor semmiképpen sem mentek be a mennyek országába!” (Máté 5,20) Hogy nem szakad be ezen egyetlen ige súlya alatt a föld, melyen a buzgó rabbik meglátásuk szerint olyan szilárdan álltak?! Ez olyan ige, amely sziklákat zúz szét; tőle magába roskad a törvény hegye, és nem kínál többé árnyékot. Igaz ugyan, hogy az írástudók hagyományai kerítést kellett vonjanak a törvény köré, és a farizeusoknak valóban komoly szívügye volt a szentség megőrzése. De ha emberi parancsolatok válnak lelkiismereti kérdéssé, akkor elmaradhatatlan következmény, hogy az ember odaadása és gondossága megszűnik Isten parancsolataival szemben. Nem érvényes-e ma is, hogy Isten legnagyobb parancsolatai annál inkább veszítenek jelentőségükből, minél nagyobb energiát fektet az ember a rabbinikus előírások betartására? Nem az történt-e az írástudók ténykedésének következtében, hogy a „papok népe” nem lépett be többé a törvény és a próféták szentélyébe, hogy egész Izráel a sövénykerítésnél időzött, ahonnan csak Jézus vezetheti az isteni akarat helyes megismerésének menylegzői termébe?

A szív tisztaságát követeli a törvény, az emberre azonban természetétől fogva a bűn törvénye jellemző. De az ember megnyugtatta magát a belső tisztátalanságot illetően, és azzal csapta be magát, hogy a külsőségekkel még nagyobb igyekezettel foglalkozott. Ezt az önámítást akarja Jézus megszüntetni:

¹²¹ Vö. Ex 19,6 (Luther: Königreich von Priestern und ein heiliges Volk; Venetianer: Priester-volk).

¹²² John Bunyan, Zarándokút/Netivot olam/Des Christen Wallfahrt. A Talmudban is szerepel ez a kifejezés.

¹²³ Vö. LICHTENSTEIN 1886. 10.

így nem juthat az ember a mennyei birodalomba. A bűnt meg kell semmisíteni. Csak a tiszta szívűek fogják Istent meglátni! „Tiszta szívet teremts bennem!”¹²⁴ Ezt az imádságot kell megőrizni, és Jézus szavatolja nekünk a meghallgatást. Nikodémus ezt hallja: „Ha valaki nem születik [újja] víztől és Lélektől, nem mehet be az Isten országába.” (Jn 3,5) Ez új, belső igazság, amelyet Jézus maga, ha hiszünk benne, enged munkálni bennünk. „Akik pedig befogadták, azokat felhatalmazta arra, hogy Isten gyermekeivé legyenek; mindazokat, akik hisznek az Ő nevében.” (Jn 1,12) Felvesz minket abba a fiúságba, amely az Övé. Felénk irányítja az Atya jóindulatát.

Mózes parancsot kapott, miszerint a szent föld bevétele után a Garizim és az Ebal hegyén az áldást és az átkot ünnepélyesen ki kell hirdetni. (Deut 27,11–13) Az átok szavai le vannak írva (15–26. versek), de hol vannak az áldásmondások feljegyezve? Bizonyos, hogy ezen elhallgatás alapja az, hogy az áldás a törvényen keresztül nem jöhetett. Mivel a törvény csak büntetést eredményezhet,¹²⁵ és a törvény cselekedeteiben bízók átok alatt vannak.¹²⁶ (Róm 4,15; Gal 3,10) És ezt az átkot vette magára Jézus mint Isten báránya, amikor engedte, hogy bűneinket az Ő teste révén a keresztre szegezzék!

Tulajdonképpen ez a törvény áldása: „Átkozott mindenki, aki nem marad meg abban, amiről meg van írva a törvény könyvében, hogy azt kell cselekedni.”¹²⁷

Valóban, a „Mein Zeugnis” is ezen átok tapasztalatából született, mert elismeri, hogy „a kegyelem és az igazság Jézus Krisztus által jelent meg”,¹²⁸ Krisztus révén, aki nem azért jött, hogy érvénytelenné tegye a törvényt és a próféták [tanítását], hanem hogy betöltse azokat,¹²⁹ s így a népeknek áldás, a pogányoknak fény, a világnak üdvözítője lett. Igen, az által lett Ő mindez, hogy elvette

¹²⁴ Zsolt 51,12

* A Deut 28. fejezete az előző mondások ismétlése. Mégsem ugyanazon dolog hirdetését látjuk itt. A Szota [a babiloni Talmud egyik traktátusa] 36 szerint az áldást és az átkot felváltva kellett kihirdetni! Maga az emlékeztető véső ismétlés a 28. fejezetben milyen világosan tanít azáltal, hogy a kevés áldásmondással (1–14. versek) szemben sok átokkal való fenyegetés áll (15–68. versek).

¹²⁵ Róm 4,15.

¹²⁶ Gal 3,10.

¹²⁷ Gal 3,10 (ez nem szó szerint idézi a Deut 27,26-ot).

¹²⁸ Jn 1,17.

¹²⁹ Vö. Mt 5,17.

az átkot, amelytől Izráel szenvedett, az által, hogy kigyógyította Izráelt bajai-
ból. Ő a világ üdvözítője, mert Izrael betegségeit magára vette. Először Izraelt
váltotta meg.

Benne lett az egész világ számára nyilvánvalóvá a törvény és a próféták
által megkövetelt tökéletes isten- és emberszeretet.¹³⁰ Csak Általa válik az em-
ber alkalmassá ennek a követelménynek a teljesítésére.

Senki másban nincs üdvösség!

Ő utóda Ábrahámnak, aki által a Föld minden népe áldást nyer.¹³¹ Vajon
nem tartozik Izráel ezekhez a népekhez? Az ígéretnek, miszerint Ábrahában
és az ő magjában a világ minden népe áldást nyer, nem előfeltétele vajon az
Ábrahámmal intézett szó: „Megáldalak!”? (Gen 12,2). Csak ez után áll: „És ál-
dás leszel!”¹³² Ez másként lehetetlen, mert csak az tud áldani, aki már részesült
áldásban.

Bizony, a zsidóktól jön az üdvösség. De nem csupán ilyen külsődleges, eset-
leges módon, hogy Jézus maga született zsidó volt, hanem sokkal inkább azért
jöhetett az üdvösség a zsidóktól, mert ők korábban kapták meg azt.

Ó, ha felismerték és megragadták volna az áldást, amit Isten az ő ölükben
készített el számukra és a Föld minden népe számára, akkor Izráel jogosan
lenne a papok népe és Királyának, a Messiásnak zászlóvivője, és sosem tapaszt-
alta volna meg a „vérszomjas, bosszúvágyó keresztet”. De Izráel eldobta Kirá-
lyát, aki azért jött hozzá, hogy megváltsa. Feszítsd meg!¹³³ kiáltotta Izráel, és
hagyta, hogy az oldalába szúrjanak, hogy vére áztassa a keresztet. Ah, ez a
véres kereszt az, amely két évezreden keresztül rémiszti Izráelt. Ezt a vért Izráel
maga öntötte a keresztre, amikor öngyilkos módon elárulta Királyát.

Megváltotta a világot, megáldotta a népeket. De a zsidókért mit tett?

Ugyanazt, amit az egész világért, amire a zsidóknak éppúgy szükségük volt,
mint a pogányoknak. De a pogányok elfogadták Őt, az övéi azonban nem. Ke-
zét áldásra tárta szét: a pogányok odajöttek hozzá, hogy megáldassanak, a zsi-
dók semmit sem kértek Tőle, semmit az áldásából. Pedig értük is történt
mindez. Áldozata örökre szól, és ez a zsidók számára különösen igaz.

¹³⁰ Értsd: felebaráti szeretet.

¹³¹ Vö. Gen 12,3.

¹³² Gen 12,2.

¹³³ Jn 19,15.

Ha a „de ti nem akartátok”¹³⁴ vádat elejtik, ha a súlyosan megpróbált, keményen megkínzott nép Jézust, akit egykor kitaszított, ismét kapui közé fogadja, ha majd Izráel beismeri: „Ő viselte betegségeinket,¹³⁵ és bűneink miatt sebeztek meg”¹³⁶, ha majd látják, kibe dőttek bele, akkor majd a véres kereszt Izráel vigasza, sőt dicsősége lesz, mert az átszúrt oldalból meg fogja hallani Királyának szívverését, aki szeretettel szól népéhez: רַחֲמֵי [irgalom; olyan valaki, akinek irgalmaztak] és Izráel azt fogja mondani: אֱלֹהֵי [én Istenem] (Hos 2,25)

És ez meg fog történni, mert „van egy egészen bizonyos prófétai ígénk!”¹³⁷

Már világosodik a sötétség, az ég dereng, az Atya az ajtó előtt áll, mert több jel is hírül adja, hogy a Fiú¹³⁸ visszatér az idegenből.

Igen, a véráradat, amelynek Izráel keze ásta meg a forrását, kisebb lesz, nem szükséges többé olyan szélesen folynia, mert már nem kell mindenhová eljutnia. A kereszt alatt még olyan emberek álltak, akik azt kiáltották: szálljon ránk és gyermekeinkre az Ő vére.¹³⁹ Most azonban az atyák szeretnék ezt a vért gyermekeiktől távol tartani.

Áldott óvatosság! Hűséges előszeretet!

De ti, ti atyák?

Számotokra ne múljon el az éjszaka?

Illés próféta elküldetett, ő tanúbizonyságot tett arról, aki előtte volt, Jézusról, hogy Ő Isten Fia és Izráel Királya. Ő tanúskodott, hogy az atyák szívét a gyermekekhez térítse. (Mal 4,6)¹⁴⁰

Atyák! שְׁבוּ אֲתֵינוּ, térjete meg és gyertek,¹⁴¹ mondjátok együtt: Hozsánna a Dávid fiának! Áldott, aki jön az Úr nevében!¹⁴²

Gyertek! „Jeruzsálem azért építettett, hogy olyan város legyen, ahol az emberek összejönnek!”¹⁴³ (Zsolt 122, 3)

¹³⁴ Máté 23,37; Lk 13,34.

¹³⁵ Ézs 53,4.

¹³⁶ Ézs 53,5.

¹³⁷ Vö. 2Péter 1,19.

¹³⁸ Itt az Atya: Isten, ill. Jézus Krisztus; a Fiú: Izrael.

¹³⁹ Máté 27,25.

¹⁴⁰ A héber Bibliában: Mal 3,24. Vö. Lk 1,17. (Keresztelő Jánosról, aki Illés lelkével és erejével jár.)

¹⁴¹ Ézs 21,12 vége.

¹⁴² Máté 21,9.

¹⁴³ A magyar fordítás teljesen eltér a némettől: „Jeruzsálem, te szépen épített város, részeid jól illenek egymáshoz!”

Jézus egyháza hamarosan újra adventet ünnepel, amikor Sion lányának azt hirdetik: nézd, Királyod jön hozzád! – és milliók szívéből tör fel az imádság az Atyához: „Békesség legyen Izráelnek!”

Tisztelt Uram és drága Testvérem a bűneink miatt keresztre feszítettben! Ezt a békét keresi Ön, és felismerte a Fejedelmet, akinek birodalmában ez a béke található. Lépjen elé, tegye ujját a sebhelyeibe, kezét az oldalára és azután mondja ki: én Uram és én Istenem!

Meg fogja tenni, és Júda ismét az Ő szent népe lesz és Izráel az Ő birodalma! (Zsolt 114,2)

Ön meg fogja ezt tenni! Bátor fellépése, boldog megszólalása arra rendeli Önt, hogy Izráel rabbijává, mesterévé legyen.

Jánossal¹⁴⁴ – [akiben] Illés [ereje van] – kiáltsa: שִׁבְרִי! [Térjete meg!]¹⁴⁵ Jánossal együtt azt is mondhatja: Neki kell növekednie!¹⁴⁶

Így vezet el Ön sokakat az üdvösségre, amely Jézus nevében az embereknek adatott.

Én bizonyos reménységgel élek Ön iránt és boldog bizalommal egész Izráel iránt az Ön „Mein Zeugnis”-e miatt.

Ne utasítsa el a biztonságtételemet.

Egyrészt az Ön tanúságtétele nyomán keletkezett, másrészt olyan szívből származik, mely az Önéhez hasonlóan egykor elzárkózott a véres keresztből szóló hangtól. Ez a szív azonban, miután feltárulkozott annak, aki Dávid Fia és Ura, megtalálta a békét, amely nagyobb, mint bármely értelem. Azóta tudom azt is, hogy béke fog költözni Izráel házaiba, amint a dicsőség Királya felől kérdeznek, és amint az Ő arcát keresik.

A dicsőség Királya maga erősítse Önben a hitet, áldja meg és segítse munkáját az Ő népe körében. Ezt kéri, és ezért könyörög az Ön testvére és szolgálja

A. Venetianer
ev. ref. lelkész

Triest (S. Lazarro 17) 1886. XI. 22.

¹⁴⁴ Keresztelő János.

¹⁴⁵ Lk 1,17.

¹⁴⁶ Jn 3,30.

2. SZ.

Venetianer Sándor nyomtatásban megjelent írásainak
válogatott bibliográfiája

A válogatott bibliográfiába csak a magyar és német nyelven megjelent írásait vettük fel. Teológiai fejtegetéseit angol, francia és holland nyelven is közreadta. Számos kisebb-nagyobb cikke közül néhány fontosabbnak az adatait közöljük.

1. Önálló művei

1. *Auslegung des Buches Jesaja und andere Schriften* (Jesaja [Ézsaiás] könyvének a kommentárja és egyéb írások). (Ezért kapta a licentiatust a bécsi egyetemen, de mai ismereteink szerint nincs meg a kommentár)
2. *Zum Zeugnis. Offener Brief an den Ehrwürdigen Herrn J. Lichtenstein, Bezirksrabbiner zu Tápió-Szele in Ungarn, als Widerhall zu seinem „Mein Zeugnis“*, Wien: Verlag des Autors, 1886.
3. *Unser Frohnleichnamfest. Predigt*, Triest: Selbstverlag von A. Venetianer, 1886.
4. *Apostolische Gesinnung. Predigt*, Bregenz, 1886.
5. *Die Evangelisch-Reformirte Kirche Cristo Salvatore (vormals S. Silvestro) zu Triest. Beitrag zur Geschichte des Evangeliums in Triest*, Triest-Leipzig: Verlag von Julius Dase, 1887. 115 p.
6. *In Kischinew. Bei Rabinówitsch*, Wien: Verlag des Autors, 1888. (rövidítve angolul is megjelent).
7. *Rede gehalten am Sarge des Herrn Louis Grosjean in Pancsova, am 17. Juni 1889*. Pancsova, 1889. 9 p.
8. *Lehrbuch zum Unterricht in Religion und Kirchengeschichte für Schul- und Katakumenen der deutschen reformierten Gemeinden in Ungarn*. Kula, 1899.
9. *Az új Ó-szövetség. Összehasonlító bibliai tanulmány a brit- és külföldi Biblia-társulat által 1898. évben kiadott magyar protestáns tudósok munkája: „Ó-szövetség, – az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadás” alapján*. Szeged, Engel Lajos Könyvnyomdája, 1900. 110 p.

2. Cikkei

1. *Apologetikai adalékok az összehasonlító vallástudomány mezejéről*. = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 8 (1877) 11–12. sz. (november-december) 467–483., 9 (1878) 7. sz. (július) 286–301., 8–9. sz. (augusztus-szeptember), 325–337.

2. Wurga Lajos: A ker. egyház történelme. III. k. 1. füzet. (ism.) = Debreczeni Protestáns Lap 1891. április 11. 135., április 25. 158–159.

3. *A cseh és morva evangéliumi hívek mint lettek nagyobbára helvét hitűekké.* = Evangéliumi Protestáns Lap 1878. január 4., 7–8.

4. Ézsaiás próféta könyve (1–10). = Gyakorlati bibliamagyarázatok 4 (1884) 21–80., 161–198. Uő.: Ézsaiás próféta könyve (11–17). = Gyakorlati bibliamagyarázatok 9 (1889) 275–320.

5. Heidelbergi Káté. Ford. Erdős József. (ism.) = *PEIL* 1885. júl. 5. 846–848.

6. *Miként tanítsuk német iskoláinkban a magyar nyelvet?* = *PEIL* 38 (1895) 33. sz. 516–517.

3. SZ.

Néhány Venetianer, ill. Venetianer-leszármazott

Dr. Venetianer Pál (szül. Bp., 1935) Venetianer Sándor egyik unokatestvérének az unokája), az MTA rendes tagja, a molekuláris biológia, valamint a genetika nemzetközi hírű kutatója. Magyarországon jelenleg egyedül ő és családja viseli ezt a nevet.

Venetianer Pál egyik nagynénje, Szabó Béláné sz. *Venetianer Rózsi* (1909–1975) zongoraművész volt, Bartók-tanítvány.

Többen nevet változtattak a családban, akik eredetileg a Venetianer nevet viselték. *Vándor Sándor* (1901–1945) neves karmester és zeneszerző volt, a Vándor-kórus vezetője. 1901-ben született *Venetianer Sándor* néven, és 1945. január 14-én halt meg a nyilasterro áldozataként Sopronbámfalván. (Ő a lelkész Venetianer Sándor egyik másodunokatestvére.)

Juhász Sándor református lelkész elmondhatja, hogy ároni, papi család sarja, hiszen édesapja id. Juhász Sándor, nagyapja Juhász Sámuel (sőt anyai nagyapja is), továbbá dédnagyapja, Venetianer Sándor mind református lelkészek. Apai ágon Venetianer Jolán a nagyanyja, akinek hét gyermeke született Juhász Sámuel furta lelkésztől. Édesapja, Juhász Sándor (1917–1983) vésztői lelkész volt, s halála után fia lett a vésztői református eklézsia lelképásztora. A lelkészházaspár (felesége, Bányay Márta is lelkész) a gyülekezet pásztorlása mellett két egyházi intézményt is igazgat, a Kis Bálint Református Általános Iskolát és az egyházközség Református Szeretetotthonát. Feladat van bőven, rendkívül mozgalmas gyülekezeti élet folyik Vésztőn.

Dr. E. Kövér Katalin (sz. 1956) az MTA levelező tagja (2013-tól), a Debreceni Egyetem Kémiai Intézetének professzora. Az NMR (mágneses magrezonancia spektroszkópia) szerkezetkutatás nemzetközileg elismert, kiemelkedő szaktekintélye. (Venetianer Sándor dédunokája, Kövér András húga).

Kövér András (Debrecen, 1954) Venetianer Sándor dédunokája. Eredetileg fizikus szakon szerzett diplomát, majd jóval később elvégezte a héber szakot is. A keresztény (klasszikus) szír és a rabbinikus zsidó irodalom közötti kapcsolatokkal foglalkozik.

Dr. Varga Marianna (Bp., 1926) néptajzkutató, Venetianer Lajos unokája. Nagyapja hagyatékának a gondozója.

A Brazíliában élő *Tom Venetianer* (Venetianer Sándor egyik másod-unokatestvérének az unokája) a kiterjedt Venetianer-család jeles kutatója.

Vadász György (1924–1997) Venetianer Sándor unokája, Venetianer Katalin fia, numizmatikus, tipográfus és grafikus. Több mint húsz évig kutatta nagyapja életét és munkásságát.

RÖVIDÍTÉSEK

DPL	= Dunántúli Protestáns Lap
ism.	= ismertetés (recenzió)
PEIL	= Protestáns Egyházi és Iskolai Lap

HIVATKOZOTT IRODALOM

- BIBLIA 1992 = Biblia. Budapest: Magyar Bibliatanács. [A *Zum Zeugnis* fordításában a bibliai idézetek innen vannak. A fordítás lábjegyzetben szereplő bibliai hivatkozásai az eredetiben nincsenek benne.]
- BIBLIA 2014 = Újfordítású Revideált Biblia. Bp., Magyar Bibliatársulat, 2014. [A bibliai idézetek ebből a Bibliából származnak. Abban az esetben, ha máshonnan van az idézet, akkor ezt jeleztük.]
- BOROVSKY 1911 = BOROVSKY Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai: Torontál vármegye. Bp., 1911.
- BOTTYÁN 1982 = BOTTYÁN János: A magyar Biblia évszázadai. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1982.
- CSEKŐ 2001 = CSEKŐ Ernő: Három testvér – három vallás papja (A Venetiánér testvérek tevékenysége). = Tolna Megyei Napló 3 (2001) 6. sz. (május 10.) 6.
- CSENGEY 1900 = CSENGEY Gusztáv: Az új ó-szövetség. = Evang. Egyház és Iskola 18 (1900) 26. sz. (június 28.) 307–310.

- CSOHÁNY 2012 = CSOHÁNY János: Simai Erdős József, a negyedik rektor. = Arcképcsarnok 3 (2012) 1–2. sz. 5–14.
- CSURGÓI ÉRTESÍTŐ 1893 = Államilag Segélyezett Csurgói Ev. Ref. Főgimnázium XI. évi Értesítője az 1892–93. tanévről. Szerk.: dr. Vida Károly (igazgató), Csurgó, 1893.
- ERDŐS 1885 = ERDŐS József, Az ujsóvéi ev. reform. egyház múltja és jelene, PEIL 28 (1885) 28. sz. (július 12.) 875–879., 29. sz. (július 19.) 904–909; 30. sz. (július 26.) 935–939., 31. sz. (augusztus 2.) 979–981., 32. sz. (augusztus 9.) 1004–1006., 33. sz. (augusztus 16.) 1037–1041.
- FORSTER 2009 = FORSTER, Thomas R. V.: Eduard Böhl's (1836–1903) Concept for a Re-Emergence of Reformation Thought. New York – Bern – Berlin– Bruxelles – Frankfurt am Main – Oxford – Wien, 2009. XII. 279.
- FÖLSCH 2012 = FÖLSCH, Harald (Vohmann Péter szerk.), Két igazi izráelita életútja. Evangéliumi Kiadó, Bp., 2012.
- KJAER-HANSEN 1991 = KJAER-HANSEN, Kai: Josef Rabinowitz, the Herzl of Jewish Christianity. = MISHKAN 14 (1991) 1–14.
- KJAER-HANSEN 1992 = KJAER-HANSEN, Kai: Rabinowitz and Lichtenstein. = Concordia Theological Quarterly 56 (1992) No. 2–3. (April-July), 187–193. [<http://www.ctsfw.net/media/pdfs/kjaer-hansenrabinowitz.pdf>]
- KÖVÉR 2012 = KÖVÉR András: A Venetianer fivérek. »Főrabbi, református lelkész és katolikus pap«. Egy Morvaországból származó, Magyarországon élő zsidó család története a 19. sz. második felében. = A szívnek van két rekesze. Tanulmánykötet Prof. dr. Schweitzer József tiszteletére, 90. születésnapja alkalmából. Szerk.: Koltai Kornélia, L'Harmattan – Magyar Hebraisztikai Társaság, Bp., 2012. 465–486. (Studia Hebraica Hungarica, 2. / MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítő, 19.)
- LIHTENSTEIN 1886 = LICHTENSTEIN, I.: Mein Zeugnis. Bp., 1886.
- MÁRK 1902 = MÁRK Ferenc: Venetiánér Sándor 1853–1902. = Debreczeni Protestáns Lap 20 (1902) 10. sz. (március 8.) 153–154., 11. sz. (március 15.) 167–168.
- MARTON 2013 = MARTON Zsolt: Lichtenstein Izsák rabbi élete és munkássága. = Keresztény-Zsidó teológiai évkönyv 2012. Szerk.: Szécsi József. Keresztény-Zsidó Társaság, Bp., 2013.
- POÓR 1902 = POÓR József: Venetiánér Sándor emlékezete. = Keresztény Evangyélisa, 11 (1902) 8. sz. 50–51., 9. sz. 58–61.
- PÓR 1903 = POÓR József: Az alsóbaranya-bácsi egyházmegye levél- és irattára. = PEIL 46 (1903) 45. sz. (november 8.) 714.
- PÓTH 1989 = PÓTH Lajos: Venetiánér Sándor (1853–1902) = Református Évkönyv, Újvidék, 1989. 68–72.
- REFORMÁTUS ÉNEKESKÖNYV 1997 = Református Énekeskönyv. A Magyarországi Református Egyház Kiadása, Kálvin Kiadó, Bp., 1997.
- RÉVÉSZ 1943 = RÉVÉSZ Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. A. N. Sommerville magyarországi körútja (1887–1888). Debrecen, 1943.
- REVIDEÁLT 1901 = N. N.: A revideált ótestamentom... = DPL 12 (1901) 7. sz. (február 17.) 114.
- SCHWARZ 2009 = SCHWARZ, Karl: Josef Bohatec – ein Calvinforscher aus Österreich. = Gutachten und Studien, 2009, No. 7 /Johannes Calvin zum 500. Geburtstag/, 27–43.

- SZÖGI 2015 = PATYI Gábor – SIMON Zsolt – SZABÓ Miklós – SZÖGI László – VARGA Júlia: Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1867–1890/Ungarländische Studenten an wiener Universitäten und Hochschulen 1867–1890. Szerk. és a bevezetőt írta: SZÖGI László. Bp., 2015. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 22.)
- TÓTH 2013 = TÓTH Gergely: Lichtenstein rabbi útja. (<http://www.izrael-immanuel.net/dokumentumok/Lichtenstein%20rabbi%20%C3%BAtja.pdf>).
- UJVÁRI 1929 = Ujvári Péter (szerk.): Magyar zsidó lexikon. Bp., 1929.
- V. F. 1902 = V. F.: Nekrológ – Venetiáner Sándor 1853–1902. = PEIL 45 (1902) 11. sz. (március 16.) 171–172.
- VAJS 1999 = VAJS Tibor: A szefárdi és askenázi közösségek. = Oroszlány: „Közelebb Egymáshoz” Alapítvány (Tatai Református Egyházmegye Tanulmányi füzete, 1.).
- VENETIANER 1877 = VENETIANER Sándor: Apologetikai adalékok az összehasonlító vallástudomány mezejéről. = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 8 (1877) 11–12. sz. (november-december) 467–483., 9 (1878) 7. sz. (július) 286–301., 8–9. sz. (augusztus-szeptember) 325–337.
- VENETIANER 1878 = VENETIANER Sándor: A cseh és morva evangéliumi hívek mint lettek nagyobbára helvét hitűekké. = Evangéliumi Protestáns Lap 18778. január 4. 7–8.
- VENETIANER 1884/89 = VENETIANER Sándor (komm.): Ézsaiás próféta könyve (1–10). = Gyakorlati bibliamagyarázatok 4 (1884) 21–80, 161–198.; Uő: Ézsaiás próféta könyve (11–17). = Gyakorlati bibliamagyarázatok 9 (1889) 275–320.
- VENETIANER 1886a = VENETIANER, A.: Zum Zeugnis. Offener Brief an den Ehrwürdigen Herrn J. Lichtenstein, Bezirksrabbiner zu Tápió-Szele in Ungarn, als Widerhall zu seinem „Mein Zeugnis”, Wien, Verlag des Autors.
- VENETIANER 1886b = VENETIANER, A.: Unser Frohnleichnamfest. Predigt, Triest: Selbstverlag von A. Venetianer.
- VENETIANER 1888 = VENETIANER, A.: In Kischinew. Bei Rabinówitsch, Wien: Verlag des Autors. (rövidítve angolul is megjelent)
- VENETIANER 1890 = VENETIANER Sándor: Napló (1890. augusztus 28. – okt. 14.; 1898. febr. 1. – márc. 31.) = Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, Kézirattár, 3752. sz. kézirat, p. 28
- VENETIANER 1900 = VENETIANER Sándor: Az új Ó-szövetség. Összehasonlító bibliai tanulmány a brit- és külföldi Biblia-társulat által 1898. évben kiadott magyar protestáns tudósok munkája: „Ó-szövetség, – az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadás” alapján, Engel Lajos Könyvnyomdája, Szeged, 1900.
- ZOVÁNYI 1977 = Zoványi Jenő – Ladányi Sándor, Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, Budapest.

SUMMARY

TIBOR VAJS

Sándor Venetianer – a real reformed priest

The study shows the special career of Sándor Venetianer (1853–1902) a reformed priest, a theologian, and a missionary by using specialist literature, documents stored in church archives, his diaries and his printed works. Born as a son of Albert Venetianer a Jewish rabbi but at the age of 20 he confronted his father and turned to reformed faith. He learned to be a reformed priest in Vienna, Basel and Debrecen, and between 1878 and 1902, he worked as a priest in multinational settlements (Pancsova/Pantschowa, Újsóvő/Neuschow, Rohrbach, Trieste). In Trieste, in the seaport of the Habsburg-monarchy, he parallelly used the Hungarian, German, Italian, Deutsch and French languages in his work. He took part in the translation work of the new reformed Hungarian Bible, which was published in 1908. All of his three sons became reformed priests but all of them died very early. His younger brother Lajos Venetianer (1867–1922) was a scholarly rabbi and a well-know historian who wrote the history of the Hungarian Jews.

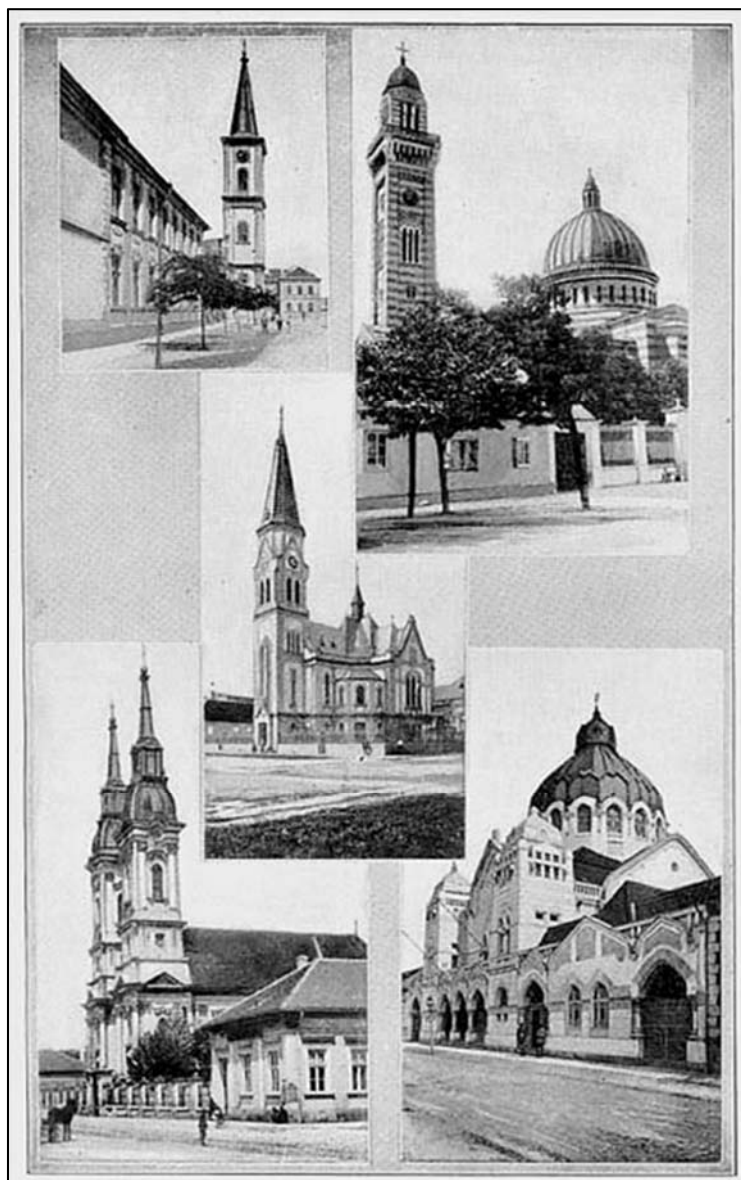
KÉPEK

2. kép: *Pancsova*

1. *Darányi-rakodópart és kikötő.* 2. *Ferencz József-tér a városházával.* 3. *Gimnázium.*
4. *Ferencz József kaszárnya.* 5. *Felső kereskedelmi iskola.*

(Forrás: BOROVSKY 1911)

3. kép: Pancsova – templomok

1. Római katolikus, 2. felsővárosi görögkeleti szerb, 3. evangélikus, 4. belvárosi görögkeleti szerb, 5. izraelita. (Forrás: BOROVSKY 1911)

4-5. kép
Újsóvár

E két képeslapot Póth
Béla bocsátotta rendel-
kezésemre.